

YEREWANER STAATSUNIVERSITÄT

GÜNTER FUCHS
HANS-ULRICH LÜDEMANN

MÖRDERMORD

DOKUMENTE UND DIALOGE

Aus dem Deutschen übersetzt von

Dora Sakayan
und
Evelina Makarian

VERLAG DER JEREWANER STAATSUNIVERSITÄT

JEREWAN – 2008

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

ԳՅՈՒՆԹԵՐ ՖՈՒՔՍ

ՀԱՆՍ-ՈՒԼՐԻՒ ԼՅՈՒԴԵՄԱՆ

ՄԱՐԴԱՍՊԱՆԻ ՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐ ՈՒ ԵՐԿԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Գերմաներենից թարգմանեցին՝

**Դորա Սաքայան
և
Էվելինա Մակարյան**

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԵՎԱՆ – 2008

ՀՏԳ 941 (479,25)
ԳՄԳ 63.3 (2Հ)
Ֆ 996

Հրատարակության և ներկայացրել
ԵՊՀ Հայագիտական կենտրոնը

Ֆուքս Գյունթեր, Լյուդեման Հանս-Ուլրիխ

Ֆ 996 Մարդասպանի սպանությունը, փաստաթղթեր ու երկխոսություններ: – Եր.: ԵՊՀ Հրատ., 2008 թ., 116 էջ:

Գեղարվեստա-վավերագրական վիպակ Հայ նշանավոր վրիժառու Սոդոմոն Թեհլերյանի ահարեկչության և դատավարության մասին: Ժամանակին մեծ աղմուկ հանած բեռլինյան այս դատավարությունն այլոց թվում ոգեշնչել է նաև գերմանացի ժամանակակից հեղինակներ՝ պատմաբան Գյունթեր Ֆուքսին և գրող Հանս-Ուլրիխ Լյուդեմանին, որոնք գրական-գեղարվեստական խոսքը վարպետորեն համակցում են Սոդոմոն Թեհլերյանի դատավարության բնագիր արձանագրությունների հետ: «Մարդասպանի սպանության» հայերեն թարգմանությունը լույս է տեսնում առաջին անգամ:

ԳՄԳ 63.3 (2Հ)

ISBN 978-5-8084-1004-6

© ԵՊՀ Հրատ., 2008 թ.

© Թարգմանիչների Համար, 2008 թ.

Գերմաներեն բնագրի Հեղինակներն ընթերցողին տեղեկացնում են, որ իրենց գրքում չեղազիր* տառերով տրված հատվածները վերարտադրումն են բնագիր փաստաթղթերի:

Դատավարության ընթացքի փաստական հիմնավորումը կատարված է Հետեկելով Բեռլինի նահանգային երրորդ դատարանի երդվյալների առյանի կողմից Թալեաթ փաշային սպանության մեջ մեղադրվող Հայ ուսանող Սողոմոն Թեհերյանի դատաքննության սղազիր արձանագրություններին (տե՛ս էջ 5): Գործ՝ C. J. 22/21, 1921 թ. Հունիս 2 և 3, Արմին Թ. Վեգների նախաբանով: (Տե՛ս Թեսա Հոֆմանի ներածականով՝ «Թալեաթ փաշա դատավարությունը» գործը [“Der Prozess Talaat Pascha”, Deutsche Verlagsgesellschaft für Politik und Geschichte m.b.H, in Berlin W 8 1921], որը Հրապարակվել է քաղաքական ու պատմական Հարցերով զբաղվող Բեռլինի գերմանական Հրատարակչության կողմից «Պոզրոմ» շարքում՝ վտանգված ժողովուրդների ընկերության Հանձնարարությամբ «Հայերի ցեղասպանությունը դատարանի առաջ» վերնագրով [Der Völkermord an den Armeniern vor Gericht, Göttingen, Wien 1980, 1985]):

Հիտլերի խոսքերի մեջբերումը վերցված է 1919–1945 թթ. Գերմանիայի արտաքին քաղաքականության վերաբերող փաստաթղթերի ժողովածուից, շարք D. VII, No 193, էջ 171, ծանոթագրություն 1 [Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1919–1945, Serie D, VII, No 193, S 171, Anm. 1]:

Վեգների հետ Հարցազրույցի հատվածը վերցված է Թեսա Հոֆմանի և Ժիրայր Քոչարյանի խմբագրած «Հայաստան. Ցեղասպանություն–Ցեղահանում–Աքսոր 1979–1987» [Armenien, Völkermord-Vertreibung-Exil 1979–1987, hrsg. von Tessa Hofmann und Gerayr Koutcharian, pogrom themen 1, Göttingen und Wien, 1987] գրքից:

Մնացած բոլոր աղբյուրները նշվում են տեքստում:

---

* Ի տարբերություն գերմաներեն բնագրի սույն՝ Հայերեն Հրատարակության մեջ դատական արձանագրությունները տարբերակված են ուղիղ տառերով (Գ. Ս.):

ԱՀա նրանք են կրկին՝ ոմբարկու օդաչուի բաճկոնակ Հագած և բեյբաթի տոփաններով զինված սպիրած գլուխները, որոնք իրենց ուժեղ են զգում, երբ ոհմակով են: Այս անգամ նրանք մի օտարերկրացու են հալածում Բեռլինի գիշերային փողոցներով մեկ: Սակայն պարոն Մելիքյանի բախտը բերում է: Մի թուրք բանջարավաճառի միջամտության շնորհիվ երիտասարդները ձեռք են քաշում նրանից: Ի՞նչն է ուրեմն պատճառը, որ այդ դեպքից անմիջապես հետո ծանր վիրավորված կալիֆոռնիացի գիտնականը մերժում է մի թուրք բժշկի խնամքը: Արդո՞ք նրա տարօրինակ վերաբերմունքը պետք է վերագրել մատուցված դեղորայքին:

Վիրավորյալ Մելիքյանի երևակայությունը նրան ներկայից առաջնորդում է դեպի 1921-ի Բեռլինը, որտեղ երգվյալների ատյանի առաջ կանգնած է նրա հայ մեծ հայրը, որը մեղադրվում է մարտի 15-ին Հարդենբերգ փողոցում՝ Սալի Ալի Բեյ անվան տակ այստեղ թաքնվող թուրքիայի ներքին գործերի նախկին նախարար Թալեաթ փաշային սպանելու համար: Եվ քանի որ այդ դատավարությունը Մելիքյանի նաև գիտական աշխատանքի նյութն է, չպետք է դարձնանալ, որ նա իրեն տեսնում է որպես դատաքննության անմիջական մասնակից: Նույնքան իրական են թվում նրա երկխոսությունները սպանված Թալեաթի հետ, որը երգվելով գերմանական իրավական պետության անունով, համոզված է, որ իրեն սպանողի կյանքն ավարտվելու է կացնահարումով:

Կա՞ արդյոք որևէ կապ Բարձր դռան ներքին գործոց նախկին նախարարի՝ Մելիքյանի մեծ հոր ձեռքով իրագործված, այսպես կոչված, սպանության և ոմն թուրք բժշկից ամերիկացու անբացատրելի վախի միջև: ԱՀա այս հարցերին է փորձում պատասխան տալ «Մարդասպանի սպանությունը» գիրքը:

ԲԵՌԼԻՆ–ՔՐՈՅՑԲԵՐԳ

Սեպտեմբերի 27, 1995 թ., 22-ն անց 13:

Գյորլիցի զբոսայգուց դեպի Աշխարհապահների ջրանցքը ձգվող Ֆորսթեր փողոցը երեկոյան այս ուշ ժամին ամայի է: Կալիֆոռնիացի պարոն Մելիքյանը, որ երեք ամիս է, ինչ Բեռլինի ազատ համալսարանում գիտական աշխատող է, անիծում է այն պահը, երբ ընկերներին այցելելուց հետո որոշեց ոտքով տուն գնալ: Նա հավատ չէր ընծայել Բերքլիի իր մի քանի աշխատակիցների ասածներին, թե Գերմանիայում գնալով ավելի է աճում ատելությունը օտարերկրացիների հանդեպ: Սակայն հիմա ամեն տեսակի նզովքն այլևս անօգուտ է: Այս պահին Սողոմոն Մելիքյանը փախչում է, որ փրկի կյանքը: Նա հեխե վազում է և կողերը ծակող անասելի ցավից գրեթե խելակորույս է լինում: Կայծակնային արագությունը նրա աչքերի առջևով կինոժապավենի պես անցնում են տեսարաններ, որոնք իր մեծ հոր՝ Հայորդի Սողոմոն Թեհլերյանի, հետազայում՝ Սարո Մելիքյանի պատմածով լի էին արյունով, բռնաբարություններով ու դիակներով: Դա այն ժամանակ էր, երբ քաղաքացիական շորերով ու զինվորական համազգեստով թուրք ջարդարարները Թեհլերյան ընտանիքի բոլոր անդամներին իրենց տներից դուրս քշեցին ու նրանց ինչ-որ օտար մի տեղում սպանեցին: Ճանապարհին շատ սակավ էր թուրք համաքաղաքացիներից եկող օգնությունը: Այդ ամենը տեղի ունեցավ 1915 թ., իսկ տեղահանությունն ապաշտոնապես հայտարարված վերջնակետը անուն չունեք...

Եվ ահա այստեղ են Սողոմոն Մելիքյանին հետապնդողները, որմբարկու օդաչուի բաճկոնակ հագած երիտասարդներ, որոնք սալահատակին երիզակոշիկներից առաջացած դոփյունով վրա են հասնում ու նրան գետին տապալում: Նրանցից մեկը ոռնում է.

– Էյ, դու, օտարերկրացի՛ խոզ: Դու էիր, որ չէիր ուզում մեզ կրակ տալ: Չլսողին հասկացնել է պետք:

Ծեծողները իրենք էլ են վազքից շնչակտուր, այնպես որ նրանցից մեկի արձակած «Օտարներ, հեռացե՛ք» հերթական ճիչը առաջվա ուժգնությունը չունի: Սակայն ամբողջ ուժով հարվածել նա դեռ կարողանում է:

Մելիքյանը փորձում է երկու ձևերով պաշտպանել գլուխը: Նրա պատմված չրթներից արյուն է ժայթքում: Ի վերջո կալիֆոռնիացի երիտասարդը պաղատում է նրանց, որ թողնեն՝ գնա:

– Գնա՞լ. դու պետք է սողաս,– դիվային քրքիջով վրա է հասնում հաջորդն ու սկսում կոշիկի սուր ծայրով խելագարի պես հարվածել գետնին փոված մարդուն:

– Մի՛ խփեք,– գոռում է Մելիքյանը: Այժմ այլևս նրա ամերիկյան առողանությունը դժվար է անտեսել:

– Ակնոցավոր օձն ամերիկացի է ձևանում: Ի՞նչ է, մեզ ապուշի տե՞ղ են դնում:

Մելիքյանի բոլոր աղաչանքները կարծես միայն ավելի են հրահրում երիտասարդներին: Այս անգամ ակադեմիականը բեյսբոլի տոփանով մի հարված է ստանում գլխին: Շրխկոցով կոտրվում է ակնոցը:

– Գլուխդ վրայիցդ կպոկեմ, խոզի մեկը:

Վերջին բառերը Մելիքյանը այլևս չի լսում: Սակայն գիտակցութունը կորցրած մարդու համար բարեբախտութուն է, որ այդ պահին ամուսինների մի զույգ իրենց աղջկան այցելելու ճանապարհին կտրում–անցնում է Ֆորսթեր փողոցը: Բանջարավաճառ էրգուն Ինջեն իսկույն ըմբռնում է իրավիճակը:

– Վախկոտ խուժան,– ամբողջ ուժով գոռում է հիսնամյա տղամարդը՝ մոտենալով նրանց:

Կովազան խուժբը բաց է թողնում Սողոմոն Մելիքյանին: Սակայն քանի որ նրանք թվով շատ են, չեն վախենում ամրակազմ էրգուն Ինջենից: Չխկոցով բացվում են մետաղյա դանակները:

– Օգնեցե՛ք,– ճչում է տիկին Ինջեն՝ ամուսնուն շրջապատված տեսնելով:

– Տեսնենք քեզից ինչ կմնա, եթե քեզ սխտորի պճեղի պես ճրգմեմ,– ասում է սափրած գլուխներից մեկն ու խրում դանակը:

Մինչ էրգուն Ինջեն տնքոցով գետին է տապալվում, կինն անդադար օգնութուն է կանչում: Սակայն փողոցի թե՛ լուսավոր, թե՛ մութ պատուհանների հետևում ոչ ոք չի շարժվում:

– Տղե՛րք, թռանք կենտրոնով,– դիմում է դանակահարողը ընկերներին:

Նրանց կոշիկների կրունկների դոփյունը արագ հեռանում է գիշերային մթության մեջ:

– էրգո՛ւն,– տիկին Ինջեն սարսափահար կռանում է ամուսնու վրա,– էրգո՛ւն,– ճչում է նա, և անունն այդ արձագանքում է մեքենաներով լեցուն գիշերային փողոցում:

Տիկին Ինջն, սակայն, պատասխան չի ստանում: Միայն պարեկային մեքենան է, որ զգուշացված լինելով մի տաքսու վարորդից, տազնապային սուլոցով խախտում է Ֆորսթեր փողոցի մահվան լուսթյունը: Այնուհետև ամեն ինչ ընթանում է սովորականի պես:

ՇՏԱՊ ՕԳՆՈՒԹՅԱՆ ԿԱՅԱՆ

Սեպտեմբերի 27, 1995 թ., 22-ն անց 45:

Ամերիկացի Սողոմոն Մելիքյանն ու թուրք բանջարավաճառ էրգուն Ինջնն վայրագ հարձակման ենթարկվելուց մոտ 10 րոպե անց քաղաքային հիվանդանոցում բժշկական օգնություն են ստանում:

– Գանգոսկրի կոտրվածք,– ախտորոշում է բժիշկ Սեյումյուն,– լավ չէ, երրորդ արտակարգ դեպքն է այսօր, քույր Բեաթե:

Թեև հազիվ 30 տարեկան՝ բժիշկ Սեյումյուն վերջերս ստանձնել է շտապ օգնության բաժանմունքի ղեկավարի պաշտոնը:

– Այն էլ աշխատանքային օրվա ավարտից 15 րոպե առաջ: Այ քեզ բախտ,– հոգոց է հանում բժիշկը:

– Ահա՛, պարոն բժիշկ, բարձրագույն դպրոցի այս անցագիրը ամերիկյան անձնագրի մեջ էր: Բուժքույրը երկու փաստաթղթերը վարանոտ պահում է ձեռքերում:

Բժիշկ Սեյումյուն հետաքրքրությունը վերցնում է դրանք: «Սողոմոն Մելիքյան, Ամերիկայի քաղաքացի: Ազատ համալսարան, գիտաշխատող»: Սակայն նա թղթերի զննումը կիսատ է թողնում՝ հիվանդին ցուցաբերելիք առաջին օգնությունն ավարտելու նպատակով:

– Ուրեմն, քույր Բեաթե, ամեն դեպքում մի դեղաչափ դիագնոզիկան ներարկեք նրան:

Բժիշկ Սեյումյուն վկայականները դնում է խալաթի գրպանն ու դուրս է գալիս վիրարուժարանից: Հարևան սենյակում նա դիմում է աթոռին անչարժ նստած բանջարավաճառ էրգուն Ինջեի կնոջը.

– Մյուս մարդու անունը Սողոմոն Մելիքյան է: Ծագումով կարծես թե հայ է, տիկին Ինջե:

Տիկին Ինջնն ձեռքով վանող նշան է անում: Իրեն չի հետաքրքրում այդ օտարականը, որին իր ամուսինն ուզեց օգնել: Չէ՞ որ ինչ-որ ձևով նա է մեղավորը Ինջե ընտանիքի դժբախտությունների համար:

– Իսկ իմ էրգուն, պարոն բժիշկ. կգա՞ նորից ինձ հետ, ... տո՞ւն: Բժիշկ Սեյումյուն կրկնում է.

– Նա հայ է, տիկին Ինջե,- և գլուխը թերահավատ թափահարելով հարցնում է,- չի՞նք թե նա է ձեր ամուսնուն դանակահարել: Իսկ երբ բանջարավաճառի կինը չի արձագանքում, բժիշկը բռնում է նրա ուսերից.

– Տիկին Ինջե՞:

Թրքուհին ցնցվում է կարծես հարվածի տակ: Ապա թոթովում է վախվորած.

– Ի՞նչ է լինում ... իմ էրզունի հետ:

– Դեռ վիրահատարանում է, տիկին Ինջե: Դանակի մի քանի հարված է: Ձեր ամուսինը շատ արյուն է կորցրել:

– Ես ոչինչ չեմ հասկանում: Դուք ... թուրք. ինչո՞ւ դուք չեք ասում էրզունից Ձեր մայրենի լեզվով, պարոն բժիշկ:

Բժիշկն ուզում է պատասխանել, սակայն քույր Բեաթեն խուճապահար բացում է դուռը:

– Բժի՛շկ, շուտ եկե՛ք: Այս ամերիկացի պարոնը գիտակցության է եկել:

Մոտենալով հիվանդին՝ բժիշկ Սեյումյուն նկատում է, որ կարծես թե քույր Բեաթեի ասածն այնքան էլ ճշմարտությանը մոտ չէ: Սողոմոն Մելիքյանը մերթ հաղորդակից է, մերթ ընկնում է գառանցանքի մեջ. «Մի՛ խփեք, խնդրում եմ, մի՛ խփեք: Go away! Please, let me go! (Չեռացե՛ք, խնդրում եմ, թողե՛ք գնամ)»:

– Մենք քաղաքային հիվանդանոցում ենք: – Բժիշկը մի աթոռ է քաշում ու նստում մահճակալի մոտ:

– Ես բժիշկ Սեյումյուն եմ,- ասում է նա մեղմ տոնով,- դուք ծանր վիրավորված եք, պարոն Մելիքյան:

Ըստ երևույթին ԱՄՆ-ի քաղաքացու գիտակցությունը մի պահ էր միայն պայծառացել: Նրա արցունքոտ աչքերը մի քանի վայրկյան սևեռվում են սպիտակ խալաթով մարդու վրա: Ապա Սողոմոն Մելիքյանը գլուխն արագ շրջում է պատի կողմը:

– Դուք թո՛ւրք եք, ինձ հանգի՛ստ թողեք:

Անտեսելով հիվանդի մերժողական կեցվածքը՝ բժիշկ Սեյումյուն ընդունում է, որ ինքը իրոք թուրք է և բնիկ անատոլյացի:

– Սակայն Ձեր վիճակի համար շատ ավելի կարևորն այն է, պարոն Մելիքյան, որ ես բժիշկ եմ:

Հասկացավ Սողոմոն Մելիքյանը թե ոչ, նա պահպանում է բժշկի հանդեպ իր ժխտական կեցվածքը: Նաև քույր Բեաթեի՝ հիվանդին հանգստացնելու բոլոր փորձերը հակառակ արդյունք են տալիս: Եվ

աճա հանկարծ Մելիքյանը ծառա լինելով գերմարդկային ուժով՝ ապակյա աչքերը հատում է բժշկի վրա և գոչում մահասարսուռ ձայնով.

– Դուք թո՛ւրք եք: Դուք ուզում եք ինձ սպանել: Don't touch me! (Ինձ չդիպչե՛ք):

Ուսերը թոթվելով՝ բժիշկ Սելյունյուն տեղից վեր է կենում: Եվ թեև հիվանդը հազիվ թե հաղորդակից է, նա մեկ անգամ ևս դիմում է նրան:

– Ցավում եմ, պարոն Մելիքյան, սակայն Դուք պարտավոր եք թույլ տալ, որ ձեզ դիպչեմ: Քույր Բեաթեն, խնդրում եմ, մեկ անգամ ևս սրսկե՛ք:

Բժշկի հիվանդասենյակից դուրս գալուց հետո քույրը նստում է հիվանդի մահճակալի մոտ դրված աթոռին: Սողոմոն Մելիքյանը գառանցում է մերթ կիսաձայն, մերթ ամբողջ ձայնով:

– Դուք ուզում եք ինձ սպանել... Մի թուրք և մի գերմանուհի: Սարքած խաղ է սա: Դուք ուզում եք վրեժ լուծել: Լսո՞ւմ ես, պապիկ, նրանք չեն ուզում, որ ես ճշմարտությունը գրեմ: Քո և մյուս բոլորի մասին: Նրանք ուզում են, որ աշխարհը մոռանա ձեզ և ձեր մորթված նախնիներին: Մոռանա այն, ինչ ութսուն տարի առաջ կատարվեց ձեզ հետ:

Քույր Բեաթեն, որ թեև ուշադիր, սակայն առանց հասկանալու հետևում է Մելիքյանի բառերին, չի կարող կոահել, թե փողոցային այդ հարձակումը ինչեր է արթնացրել հայկական ծագում ունեցող ամերիկացու ենթագիտակցություն մեջ: Նրա տանջահար հոգին չոչափելի իրականություն է վերածում ողբերգական այն իրադարձությունները, որոնք ժամանակին այլափոխել էին իր մեծ հոր՝ Սողոմոն Թեհլերյանի կյանքը, իսկ այժմ էլ բավական ժամանակ ի վեր դարձել են նրա գիտական հետազոտությունների առարկան: Այս կերպ միայն կարելի է բացատրել, թե ինչպես Սողոմոն Թեհլերյանի թորը իր տենդոտ երևակայության մեջ հանդիպում է այն մարդուն, որը 1915 թ. որպես երիտթուրքական կառավարությունների գործոց նախարար, կրում է հայ ժողովրդի բազում տառապանքների ու ջարդերի մեղքը:

ՆԱՀԱՆԳԱՅԻՆ ԵՐՐՈՐԴ ԴԱՏԱՐԱՆ, 6-ՐԴ ՊԱՏԺԱԽՈՒՑ

Բեռլին, Շառլոթենբուրգ, Հունիսի 2, 1921 թ., 9 անց 15:

Դատավարություն ընդդեմ Հայ ուսանող Սողոմոն Թեհլերյանի (դատական գործում՝ Սալոմոն Թեյլերյան), որը մեղադրվում է 1921 թ. մարտի 15-ին կեսօրից առաջ Բեռլին-Շառլոթենբուրգի Հարդենբերգ փողոցում թուրք Թալեաթ փաշայի՝ Բարձր դոան ներքին գործոց նախկին նախարարի սպանություն համար:

«ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ԼՐԱՏՈՒ. Անցյալ շաբաթավերջին վալթեր Ռաթենաուն ընտրվել է վերակառուցման նախարար: ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ԼՐԱՏՈՒ. Այսօրվանից սկսած առավոտյան ժամը 9-ից երգվյալների դատարանում կլսվի մարտ ամսին թուրք նախկին մեծ վեզիր Թալեաթ փաշայի սպանություն գործը: ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ԼՐԱՏՈՒ. Նոբելյան մրցանակի դափնեկիր, Հնդիկ Ռաբինդրանաթ Թագորը Հինգշաբթի օրը Բեռլինի Համալսարանում կդասախոսի...»:

Կարծես ինքնրստինքյան Սողոմոն Մելիքյանը 1921 թ. հունիսի 2-ին հայտնվում է պատկառազդու այս շենքի առաջ, որտեղ ընթանում է Շառլոթենբուրգի երգվյալների դատարանի նիստը: Պատանի մի լրագրավաճառ-հեծանվորդ՝ դեկը բաց թողած, անցնում է նրա կողքով:

Մելիքյանը նայում է հեծանվորդի հետևից: Ապա շրջվում ու աստիճաններով արագ բարձրանում է: Չնայած բազմաթիվ միջանցքներին, երիտասարդը լուսնոտի վստահությամբ գտնում է ճիշտ դուռը: Նա կանգ է առնում պատին ցուցադրված թղթի առաջ, որի վրա է տվյալ օրվա դատարանի կազմի ցանկը:

«Նախագահ՝ նահանգային դատարանի վարիչ, դ-ր Լեմբերգ: Ատենակալներ՝ նահանգային դատական խորհրդական Բաթե և դատավորի օգնական դ-ր Լաքս: Դատարանի քարտուղար՝ դատավորի թեկնածու Վարմբուրգ...»: Մելիքյանը ուղղում է ակնոցը: Մանր տառերն իրեն վերջերս գնալով ավելի մեծ դժվարություն են պատճառում: Ապա երիտասարդը շարունակում է կիսաձայն կարդալ. «Մեղադրող կողմ՝ առաջին կարգի դատախազ Գոլնիք: Պաշտպաններ՝ իրավական գաղտնի խորհրդական դ-ր Ադոլֆ Ֆոն Գորդոն, Բեռլին, իրավական խորհրդական դ-ր Յոհաննես Վերթհաուեր, Բեռլին, գաղտնի խորհրդական դ-ր Նիմայեր, Քիլի համալսարանի իրավագիտական ամբիոնի պրոֆեսոր»: Ցուցամատն արդեն սահում է ներքևի տողի վրայով՝ «Երգվյալներ՝ որմնագիր-հղկող Գրաու՝ Նաուն, Բեռլինի մոտ, վաճառական Գրոսեր՝ Բեռնաու, ոսկերիչ Բարթել՝ Բեռլին, եկամտավոր Քյունե՝ Փանքով, տնատեր էվալդ՝ Շառլոթենբուրգ, տանիքագործ Վագներ, փականագործ...»:

Մնացյալը կորչում է անհասկանալի քրթմնջոցի մեջ: Մասնագիտությունների ցանկում «դեղանյութերի տեր» հասկացությունն այսօրվա անունը պետք է լիներ «դեղատան տեր»...:

Հանկարծ, կարծես գետնի տակից, Սողոմոն Մելիքյանի կողքին հայտնվում է մի մարդ՝ Թալեաթ փաշան: Ողոր կազմվածքով, թավ բեղերով մարդն առանց նախարանի խոսքն ուղղում է անծանոթին.

– Բոլորն էլ գերմանացի ազնիվ քաղաքացիներ են, պարոնս: Գերագույն դատարանը իմ մահվան քավութունը կքաղի, այնպես չէ՞: Այդ հարցում ես լիովին վստահ եմ: Այն համապատասխանում է 1870 թ. մայիսի 31-ի Գերմանիայի քրեական օրենսգրքի 211-րդ հոդվածին. «Ով դիտավորյալ կերպով մարդ է սպանում, մարդասպանության համար, եթե նա սպանությունը կատարել է կանխամտածված ձևով, մահվան է դատապարտվում»:

Առանց մեծ զարմանքի Մելիքյանը գլուխը մի փոքր թեքում է: Թուրքն իրեն անծանոթ չէ:

– Օրենքները շատ լավ եք ճանաչում, Թալեաթ փաշա:

– Դուք գիտեք, թե ես ո՞վ եմ,– հաղթամարմին Թալեաթ փաշան շոյված ոլորում է բեղերի ծայրերը,– դե իհարկե՛, վերջ ի վերջո 45 տարեկան հասակում ես արդեն մեծ վեզիր էի: Եթե դա ձեզ որևէ բան ասում է, պարոնս: Ինչպես նաև ներքին գործոց նախարար:

– Ես դա գիտեմ և դեռ շատ ավելին, Թալեաթ փաշա: Թրքական դատարանը Ձեզ մահվան է դատապարտել: Իսկ դուք 1918 թ. նոյեմբերից Սալի Ալի Բեյ անունով ապօրինի ապրում էիք Բեռլինում: Կան նաև այնպիսի գերմանացի քաղաքացիներ, Մեհմեդ Թալեաթ փաշա, որոնք այն կարծիքին են, որ Դուք Հենց որպես Բարձր դռան ներքին գործոց նախարար, պաշտոնավարությունը վաստակել եք ավելին, քան մահը:

Թալեաթ փաշան աշխույժ մի շարժումով գլուխը հետ է գցում: Հնչում է հեզնական ծիծաղով համեմված պատասխանը.

– Քարոզչություն: Ստերի սո՛ւտ: Չէ՞ որ ես՝ որպես երիտթուրքական բարենորոգչական կուսակցության ներքին գործոց նախարար, միշտ եղել եմ գերմանացիների լավ բարեկամը: Եվ եթե դեռ ապացույց եք ուզում, պարո՛ն, ահա՛, Վիլհելմ կայսրը ինձ պարզեփատրել է Պրուսիայի բարձրագույն չքանչանով:

– Որովհետև դուք,– ընդմիջում է Սողոմոն Մելիքյանը,– այլ ծառայությունների թվում հոգացել եք այն մասին, որ հայկական եկեղեցիների գողացված զանգերից Քրուփի պողպատածուլարաններում թնդանոթներ ձուլվեն:

– Ի՞նչ կապ ունի այդ ամենը, պարո՛ն, այսօրվա բանավեճի նյութի հետ,– զայրանում է Թալեաթ փաշան,– այդ մարդը՝ Թելիքյանը, պետք է Թալեաթ փաշայի սպանության համար ապաշխարի: Նրա նման մարդասպանն արժանի է գլխատվելու: Եվ ես լիովին վստահում եմ գերմանական արդարադատությանը: Պիտի տեսնեք, պարո՛ն, որ ես այս տեսակետից չեմ սխալվում:

Մելիքյանը զարմանալիորեն անխռով է մնում: Չէ՞ որ խոսքը վերաբերում է իր մեծ հորը՝ ամբաստանյալ Սարո Մելիքյանին, նույն Սողոմոն Թեհերյանին, որի գլուխը բեղավոր այս մարդը գիլյոտինի տակ է ուզում տեսնել:

– Մի վայրկյան, Թալեաթ փաշա: Վերջ ի վերջո գոյություն ունեն նաև 212 և 213 հոդվածները. նախ՝ ոչ կանխամտածված սպանություն՝ հինգ տարուց ոչ պակաս բանտարկություն, երկրորդ՝ ոչ պակաս, քան վեց ամիս բանտարկություն՝ ի պատասխան բռնությունների կամ ստորացումների կատարված սպանություն:

Ջարմանալիորեն գերմանական իրավական այդ հիմնադրույթները ևս թրքական ներքին գործոց նախկին նախարարին անծանոթ չեն: Սակայն Թալեաթ փաշայի կարծիքով դրանք չեն վերաբերում իր սպանություն գործին: Այդ է պատճառը, որ խոր համոզվածությամբ ասում է.

– Այդպես էլ չիմացա, պարոն, թե ինչ եք ուզում ինձանից: Գերմանիան աշխարհում ճանաչված է որպես իրավական պետություն: Կասկած չկա, ուրեմն, որ զազրելի արարքը իր արդար պատիժը կստանա: Դրանում դուք համոզված եղեք:

Անտեսելով առարկությունը՝ Սողոմոն Մելիքյանը շարունակում է անվրդով.

– Կա նաև 51-րդ հոդվածը. «Պատժելի չէ այն գործողությունը, երբ գործող անձը գտնվել է անգիտակից կամ հոգեպես խանգարված վիճակում, որի հետևանքով բացառված է նրա կամքի ազատ դրսևորումը»:

– 51-րդ հոդված: Կատա՞կ եք անում, պարոն, ի՞նչ է:

Թալեաթ փաշան կարծես ինքն իրենից դուրս է եկել: Նրա բեղերի ծայրերը դողում են:

– Այդ հայ ահաբեկիչը ինձ հետապնդել է: Ամեն ինչով զինված՝ Եվրոպայով մեկ հետապնդել է ինձ: Այն փաստը, որ նրա բնակարանում գտնվել է 12000 մարկ, եղրակացնել է տալիս հայերի կողմից կազմակերպված դավադրություն մասին: Գուցե ի վերջո դուք է՞լ եք այդ ոճրագործներից մեկը, պարոն:

Մելիքյանը հանում է ակնոցը: Ջղայնացնող բծախնդրությամբ բաճկոնի աստառով մաքրում է ապակիներն ու քննող մի հայացք նետում դիմացինի վրա:

– Ուզում եմ հետևյալն ասել, Թալեաթ փաշա. ինձ բնավ չխանգարեց այն լուրը, որ ձերոնք Ձեր դիակը ցուցադրել են թրքական դեսպանությունում, թեև Ձեր հայրենիքում մահվան եք դատապարտված եղել:

Թալեաթ փաշան ուղղվում է ազդեցիկ մի մեծութուն ցուցադրելու միտումով:

– Դուք ի՞նչ գիտեք, պարոն: Իմ չարանենգ սպանությունից հետո Բեռլինի տեղական թերթերից մեկը շատ դիպուկ կերպով գրել է. «Նշանավոր այդ անհատականությունն իր թիկնեղ ուսերով օգնեց Թուրքիային՝ հիմնահատակ քանդելու համիդյան ապականված համակարգը: Նույնիսկ դժվարագույն ժամանակաշրջանում նա կարողացավ Բարձր դռան սանձերը պահել իր խոշոր, բայց նպատակաւլաց ձեռքերում»:

– Վե՛րջ, բավական է,– Սողոմոն Մելիքյանը ափերով փակում է ականջները: Նա այլևս ի վիճակի չէ լսելու այդ անտանելի չողոքորթությունները:

Ոչ առանց ինքնագոհության՝ Թալեաթ փաշան ավարտում է տրվյալ թերթի մեջբերումը: «Իր պաշտոնյաների շրջանում նա վայելում էր բարի մեծավորի համբավ, իսկ հակառակորդներն ամեն պատճառ ունեին վախենալու նրա անընկճելի, երկաթյա վճռականությունից»:

– Համաձայնե՛ք ինձ հետ, Թալեաթ փաշա, որ այդ ամենը շատ տարօրինակ է թվում. չնայած այս ամբողջ գովերգություն՝ սեփական ժողովրդի կողմից մահվան եք դատապարտվել: Ձեր մարմինը դիակառքի վրա է դրվել Թիրգարթեն կենտրոնական փողոցում, չնայած որ այդ ժամանակ թրքական դեսպանությունը չէր գործում: Համենայն դեպս այդպես է գրել «Berliner Allgemeine Zeitung»-ը Հարդենբերգ փողոցում Ձեր մահից երկու օր անց:

Եվ Մելիքյանն այսպես է ավարտում իր խոսքը:

– Բավականին երկփեղկված մի հանգամանք ուրեմն, թե ինչպես վարվեցին Ձեր հանկարծահաս մահվան հետ, Թալեաթ փաշա:

Առանց այս վերջին բառերը նկատի առնելու, պատասխանում է Թուրքիայի նախկին արտաքին գործոց նախարարը:

– Ուրախ եմ միայն, որ ինձ սպանողին չի հաջողվի խուսափել արդար պատժից՝ նրան մի երրորդ պետություն հանձնելու միջոցով: Թալեաթ փաշան բարձրացնում է ցուցամատը՝ խոսակցին ուսուցանելով,– համաձայն Քրեական օրենսգրքի 3-րդ հոդվածի՝ Գերմանական կայսրության քրեական օրենքները կիրառելի են բոլոր նահանգներում կատարված հանցագործությունների դեպքում, մինչև անգամ եթե հանցագործը օտարերկրացի է:

– Ջարմանալի է, թե ինչքան լավ եք յուրացրել գերմանական իրավագիտությունը,– արագ վրա է բերում Մելիքյանը,– չասեք, որ ես կանխել եմ երդվյալների վճիռը, Թալեաթ փաշա: Եթե թույլ տաք,

ավելի ուշ նորից կանդրադառնանք Ձեր հարցին: Իսկ այժմ եկե՛ք մտնենք դատարանի դահլիճ: Ճիշտ այս պահին պարոն նախագահը խոսքն ուղղում է ամբաստանյալին:

2

Նախագահ.– Դատական զործն սկսված է, և անցնում ենք ամբաստանյալի հարցաքննությանը՝ հաստատելու նրա անձնական հանգամանքները: Դի՞շտ է, որ Գուք ծնվել եք 1897 թ. ապրիլի 2-ին Բագառիճում:

Ամբաստանյալ.– Այո՛:

Նախագահ.– Ի՞նչ մասնագիտություն ունեին Ձեր ծնողները:

Ամբաստանյալ.– Վաճառական:

Նախագահ.– Որտե՞ղ էին բնակվում:

Ամբաստանյալ.– Բագառիճում:

Նախագահ.– Իսկ ավելի ո՞ւշ:

Ամբաստանյալ.– Երբ ես երկու կամ երեք տարեկան էի, ինձ տարան Երզնկա:

Նախագահ.– Քանի՞ քույր ու եղբայր ունեիք:

Ամբաստանյալ.– Երկու եղբայր և երեք քույր:

Նախագահ.– Մինչև 1915 թ. Ձեր բոլոր քույրերն ու եղբայրները հայրական տա՞նն էին ապրում:

Ամբաստանյալ.– Նրանք բոլորն էլ այնտեղ էին ապրում՝ բացի ամուսնացած քրոջիցս:

Նախագահ.– Որտե՞ղ եք դպրոց հաճախել:

Ամբաստանյալ.– Երզնկայում:

Նախագահ.– Քանի՞ տարի:

Ամբաստանյալ.– Մոտավորապես 8–9 տարի:

Նախագահ.– Դպրոցը հաջողությամբ եք ավարտել:

Ամբաստանյալ.– Այո՛, հաջողությամբ:

Նախագահ.– Ձեր ծնողների նյութական պայմանները լա՞վ էին:

Ամբաստանյալ.– Այո՛, շատ լավ:

Նախագահ.– Նրանք տուժեցի՞ն համաշխարհային պատերազմի պատճառով:

Ամբաստանյալ.– Մինչև ջարդերը մեր ընտանիքը վնաս չի կրել:

Նախագահ.– Որոշակի կարծիքներ տարածված էին այդ ջարդերի մասին: Մարդիկ ի՞նչ էին ասում դրանց մասին: Ո՞րն էր դրանց պատճառը:

Ամբաստանյալ.– Ի սկզբանե միշտ էլ ջարդեր տեղի են ունեցել՝ և իմ ծնվելուց հետո, և՛ երբ ծնողներիս հետ տեղափոխվեցինք Երզնկա: Ծնողներիս միշտ էլ պատմել են, որ ջարդեր տեղի են ունեցել: Խոսում էին, որ թուրքական նոր կառավարությունը միջոցներ է ձեռնարկելու մեր դեմ:

Նախագահ.– Գուցե թուրքական կառավարությունը այդ հիմնավորն^օլ է՝ ասելով, թե դրանք բխել են ռազմական անհրաժեշտությունից: Կամ ի՞նչ էին խոսում այդ մասին:

Ամբաստանյալ.– Այն ժամանակ ինձ ասացին, որ դրանք ունեցել են իրենց կրոնական ու քաղաքական պատճառները:

Նախագահ.– Այժմ հանձնարարելի է քննարկել դեպքի նախապատմությունն ու դրա կապը ամբաստանյալի անձնական հանգամանքների հետ:

Դատավոր Գոլմիք.– Կարծում եմ՝ ավելի ճիշտ կլինի թողնել դա և մտածել, թե արդյոք ավելի ճիշտ չէ՞ նախ հրապարակել բացման վճիռը:

3

Սողոմոն Մելիքյանը փորձում է իր ձայնով խեղդել միջանցքի աղմուկը, երբ դիմում է էրնստ Փառաքվինին, որի համար կարծես կարևոր է, որ առաջին հայացքից ճանաչվի որպես նախկին ղինվորական:

– Ներեցե՛ք, պարոն Փառաքվին, որ այսպես անպաճույճ դիմում եմ Ձեզ դատարանի միջանցքում: Որպես վկա՞ եք հրավիրված:

Մարդը մի անգամից չըջում է կարճ խուզած գլուխը: Նրա աչքերը սառնությամբ զննում են հարցնողին: Ապա հատու կերպով գլուխ տալով՝ կրունկները շրխկոցով խփում է իրար:

– Եկել եմ վկայելու, որ ... թեև ես հանգուցյալին իր կենդանության օրոք անձնապես չեմ ճանաչել:

Մելիքյանը շարունակում է հարցնել.

– Նախագահող դատավորը խոսեց Թուրքիայում հայերի ջարդերի մասին: Կարո՞ղ եք դա հաստատել, պարոն՝ փոխզնդապետ:

Դատարանի միջանցքում դարձյալ աղմուկով շրխկում են կրունկները:

– Պաշտոնաթո՛ղ փոխզնդապետ, պարոն: Բնակվում եմ Մյունխենում, Ռյոմեր փողոց, թիվ 11: Կարող եմ վկայել, որ ... Հայերը Մուսուլում, Աղբերալջանում և առավել ևս Բաքվի գրավումից հետո հալածվել են և երիտթուրքական վարչակարգի օրոք շատ են տառապել: Իմ կարծիքն է:

Առանց հրավերի խոսակիցներին մոտենում է մեկ ուրիշը, որը նույնպես առկոչված է որպես վկա:

– Ներեցե՛ք, պարոնայք, բոլորովին պատահարար լսեցի ձեր խոսակցությունը: Թույլ տվեք ներկայանալ, մայոր էնդրես: Գործի հանգամանքներին կարող եմ հետևյալն ավելացնել. դեռևս տարիներ առաջ մի շարք փաստերի հիման վրա, որոնց դեռ կանդրադառնամ, եկել եմ այն համոզման, որ սպանվածը՝ Թալեաթ փաշան, որպես Բարձր դռան ներքին գործոց նախարար, խիստ նպատակադրված ձգտում էր բնաջնջել Թուրքիայում ապրող հայ ժողովրդին:

Մելիքյանի աչքից չի վրիպում միջանցքում կանգնածների հանկարծակի տեղաշարժը: Նա քաղաքավարի կերպով շնորհակալություն է հայտնում պաշտոնավթող փոխգնդապետ պարոն Փարաքվինին ու մայոր էնդրեսին՝ միաժամանակ նրանց հայտնելով, որ դատարանը հենց նոր ավարտել է խորհրդակցությունը, և որ բոլորը կրկին հրավիրվում են երզրայնների դատարանի դահլիճ:

– Մեկ վայրկյան, պարոն,– Թալեաթ փաշան արագ շրջանցում է բուռն վիճաբանող խոսակիցների մի խմբի ու բռնում Սողոմոն Մելիքյանի թևը: – Մեկ վայրկյան, ես չեմ կարող ասվածը թողնել անպատասխան: Իմ այն ժամանակվա երիտթուրքական կառավարությունը, ելնելով անվտանգություն օրինական պահանջից, պարտավոր էր կայացնել հայերին տեղահանելու որոշումը: Որպես թուրքական պետություն թշնամիներ, նրանք Ռուսաստանի հոժարակամ օգնականներն ու գործակիցներն էին:

Մելիքյանը գայրույթից շտապում է:

– Լսվ է գոնե, որ Դուք տարբերություն եք դնում պետություն ու ժողովրդի միջև: Թուրքական պետությունը Դուք էիք և ձեր նմանները, Թալեաթ փաշա: Թուրք ժողովուրդը դարեր ի վեր խաղաղ ապրել է հայ փոքրամասնության հետ: Իսկ ի՞նչ է նշանակում տեղահանություն: Այդ բառի նպատակն է՝ շեղել մարդկանց ուշադրությունը այն բանից, որ խոսքը անթիվ ջարդերի մասին է: Եվ այդ ամենը ձեր հրամանով:

Մինչև պատասխանելը Թալեաթ փաշան ամուր սեղմած պահում է խոսակցի թևը:

– Ջարդե՞ր: Ի՞նչ հրամանով, պարոն: Ոչ երբե՛ք: Պատասխանատու նահանգապետներին հղած իմ հեռագրերում խոսքը միայն հայերի աքսորի մասին է եղել: Ի դեպ, ինձ զարմացնում են այդ երկու զինվորական պարոններն իրենց արտահայտություններով: Այդ երբվանի՞ց են գերմանացի սպաները համարձակվում դատավճիռ կա-

յացնել բարեկամ պետութեան քաղաքական գործիչների հասցեին: Ես իմ պաշտոնավարման ժամանակ ճանաչել ու գնահատել եմ գերմանացի բարձրաստիճան շատ ուրիշ գինվորականների, քանի որ նրանք խոսքով ու գործով աջակցում էին մեր երիտթուրքական կառավարութեանը: Օրինակ, գեներալ Լիման Փոն Զանդերսը: Կամ նրա մեծարգո գործընկեր Կոլմար բարոն Փոն դեր Գոլցը:

Սողոմոն Մելիքյանը կտրուկ շարժումով արձակուամ է թեւ թաւաթ փաշայի ձեռքից: Նա մեծ դժվարութեամբ է զսպում իր հուզմունքը:

– Ի՞նչ է գինվորականների մասին այս ամբողջ խոսակցութեան իմաստը, Թաւաթ փաշա: Մի՛ց ցրեք մարդկանց ուշադրութեանը Ձեր սեփական պատասխանատւութեանից: Դատավարութեան ընթացքում անպայման կխոսվի Ձեր հեռագրերի մասին: Եկե՛ք նախ լսենք նահանգային դատարանի վարիչ դ-ր Լեմբերգի փաստարկները...

4

Նախագահ (դատարանի խորհրդակցութեանից հետո).– Ուզում եմք նախ ամբաստանյալից մանրամասնորեն լսել, թե ինչպէ՞ս բանը հասավ ջարդերին, և ինչերի՞ միջով անցավ նրա ընտանիքը: Ամբաստանյալը կարող է հատվածներով պատմել, իսկ հետո նրա պատմածը կթարգմանվի:

Ամբաստանյալ.– Երբ 1914 թ. պատերազմն սկսվեց, և հայերը գորակոչվեցին: 1915 թ. մայիսին լուր տարածվեց, որ դպրոցները պետք է փակվեն, և քաղաքի ակամավոր մարդիկ և ուսուցիչները պետք է ուղարկվեն ճամբարներ:

Նախագահ.– Նրանց տարան հատուկ ճամբարներ, համակենտրոնացման ճամբարներ:

Ամբաստանյալ.– Չգիտեմ, նրանց հավաքում էին ու տանում: Երբ նրանց շարասյուներով տարան, լուրեր տարածվեցին, որ առաջին տեղահանվածներին արդեն սպանել են: Իսկ հետո մի հեռագրից տեղեկացանք, որ Երզնկայի քաղաքացիներից կենդանի է մնացել միայն մեկ հոգի՝ Մարտիրոսյանը: Հունիսի սկզբին հրաման տրվեց, որ բնակչութեանը պետք է պատրաստ լինի՝ թողնելու քաղաքը: Մեզ մաս կայտնեցին, որ փողն ու թանկարժեք իրերը կարող ենք պահ տալ իշխանութեանը: Երեք օր անց՝ վաղ առավոտյան, բնակիչները քաղաքից դուրս հանվեցին:

Նախագահ.– Մե՞ծ խմբերով:

Ամբաստանյալ.– Այն վայրկյանից, որ բնակիչներին քաղաքը թողնելու հրաման տվեցին, մարդկանց քաղաքից դուրս քշեցին ու մի տեղ կուտակեցին: Այնուհետև քարավաններով ու շարասյուներով ամբոխն առաջ շարժվեց:

Նախագահ.– Բնակիչները իրավունք ունեին իրենց իրերը կամ ամբողջ ունեցվածքն իրենց հետ տանել:

Ամբաստանյալ.– Չէր կարելի ամեն ինչ վերցնել: Մարդիկ կարող էին տանել միայն այն, ինչ որ իրենց հագին ունեին:

Նախագահ.– Քանի՞ օր քայլեցիք:

Ամբաստանյալ.– Չգիտեմ, ծնողներիս առաջին օրն իսկ սպանեցին:

Նախագահ.– Ինչպե՞ս մահացան Ձեր ծնողները, քույրերն ու եղբայրները:

Ամբաստանյալ.– Երբ շարասյունը քաղաքից մի քիչ հեռացել էր, կանգնեցրին: Ոստիկանները սկսեցին թալանը՝ աշխատելով մարդկանց փողն ու թանկարժեք իրերը ձեռք գցել:

Նախագահ.– Ուրեմն պահակախումբն էր, որ թալանում էր տեղահանվածներին:

Ամբաստանյալ.– Այո՛:

Նախագահ.– Ինչպե՞ս, ուրեմն, սպանվեցին Ձեր ծնողները:

Ամբաստանյալ.– Թալանի ժամանակ քարավանի առջևից կրակեցին մեզ վրա: Մի ոստիկան քաշեց-տարավ քրոջս, իսկ մայրս գոռում էր. «Կուրանա՛ն աչքերս»: Այլևս չեմ կարող հիշել այդ օրը, այլևս չեմ ուզում, որ ինձ հիշեցնեն այդ օրվա մասին: Ավելի լավ է տեղնուտեղը մեռնեմ, քան թե շարունակեմ նկարագրել այդ սև օրը:

Նախագահ.– Սակայն պետք է Ձեզ հիշեցնեմ, որ դատարանի համար շատ կարևոր է այդ դեպքերի մասին հենց ձեզանից լսել, քանի որ Դուք միակն եք, որ կարող եք մի բան ասել այդ մասին:

Ամբաստանյալ.– Ամեն ինչ տարան, ինձ էլ ծեծեցին: Հետո տեսա, թե ինչպես կացնով ճեղքեցին եղբորս գլուխը:

Նախագահ.– Բրոջդ քաշեցին-տարա՞ն: Նա ետ եկա՞վ:

Ամբաստանյալ.– Այո՛, քրոջս տարան ու բռնաբարեցին:

Նախագահ.– Նա չվերադարձա՞վ:

Ամբաստանյալ.– Ո՛չ:

Նախագահ.– Ո՞վ կացնով ճեղքեց Ձեր եղբոր գլուխը:

Ամբաստանյալ.– Երբ զինվորներն ու ոստիկանները սկսեցին կոտորածը, նրանց միացավ նաև ամբոխը: Այդ ժամանակ էր, որ ջարդվեց կրտսեր եղբորս գլուխը: Իսկ մայրս ընկավ:

Նախագահ.– Ինչի՞ց:

Ամբաստանյալ.– Չզիտեն, գնդակից թե ուրիշ բանից:

Նախագահ.– Որտե՞ղ էր Ձեր հայրը:

Ամբաստանյալ.– Հորս չտեսա: Նա առջևում էր, որտեղ մահ կռիվ էր տեղի ունենում:

Նախագահ.– Իսկ դուք ինքներդ ի՞նչ եղաք:

Ամբաստանյալ.– Ես գլխիս մի հարված զգացի ու ընկա: Թե ինչ եղավ հետո, չիմացա:

Նախագահ.– Այդպես ընկած մնացի՞ք այնտեղ, որտեղ ջարդը տեղի ունեցավ:

Ամբաստանյալ.– Թե ինչքան այնտեղ մնացի, չզիտեն: Գուցե երկու օր: Երբ արթնացա, շուրջս շատ դիակներ տեսա, քանի որ այդ ժամանակ ամբողջ քարավանը կտտորել էին: Սկզբում չիմացա, թե որտեղ եմ, հետո դիակներից հասկացա իրողությունը:

Նախագահ.– Կարողացա՞ք պարզել, որ դիակների մեջ էին գտնվում Ձեր ծնողները, քույրերն ու եղբայրները:

Ամբաստանյալ.– Մորս դիակը տեսա երեսնիվայր փոխած, իսկ ավագ եղբորս դիակը ինձ վրա էր ընկած:

Դատախազ Գովինք.– Կարծես Ձեր կրտսեր եղբա՞յրն էր, որի գլուխը ջարդել էին կացնով:

Նախագահ.– Դա Ձեր կրտսե՞ր եղբոր դիակն էր:

Ամբաստանյալ.– Ո՛չ, ավագինը:

Նախագահ.– Այդպիսով, Դուք ընչազուրկ ու անօգնական մնացիք. այդ ժամանակ ի՞նչ արեցիք:

Ամբաստանյալ.– Գնացի լեռները, մի գյուղ գտա: Այնտեղ մի ծեր կլին կար, նա ինձ օրևան տվեց: Եվ երբ վերքերս լավացան, ինձ ասացին, որ այլևս ինձ պահել չեն կարող, որ դա կառավարության կողմից արգելված է, և որ իրենց մոտ հայ պահողներին մահապատիժ է սպառնում:

Նախագահ.– Ձեր հայրենակիցներ՞ն էին, որ Ձեզ օրևան տվեցին:

Ամբաստանյալ.– Քրդեր էին: Լավ մարդիկ էին, նրանք էին, որ ինձ խորհուրդ տվեցին Պարսկաստան գնալ:

Նախագահ.– Որքա՞ն մնացիք այնտեղ:

Ամբաստանյալ.– Մեկ տարի կամ գուցե քիչ ավելի: Լուր եկավ, թե ռուսները գրավել են Երզնկան: Ուզում էի գնալ այնտեղ՝ ազգականներ փնտրելու: Բացի դրանից հաստատ զիտեի, որ տանը դրամ կար, ուզում էի այդ դրամը վերցնել:

Նախագահ.– Ի՞նչ գտաք այնտեղ:

Ամբաստանյալ.– Երբ տեղ հասա, տեսա բոլոր դռները ջարդված, տան մի մասը քանդված, իսկ երբ ներս մտա, վայր ընկա:

Նախագահ.– Ուշաթափվեցի՞ք:

Ամբաստանյալ.– Այո՛, կորցրի գիտակցությունս:

Նախագահ.– Երկա՞ր տևեց այդ անգիտակից վիճակը:

Ամբաստանյալ.– Չեմ կարող ասել՝ որքան:

Նախագահ.– Բայց հետո ուշքի եկաք. ի՞նչ արեցիք դրանից հետո:

Ամբաստանյալ.– Երբ ուշքի եկա, գնացի իսլամ ընդունած երկու հայ ընտանիքի մոտ. նրանք միակն էին, որ փրկվել էին ամբողջ քաղաքում:

Նախագահ.– Ուրեմն միայն երկու ընտանի՞ք գտաք նախկին հայ բնակչությունից: Նրանք էլ մահմեդակա՞ն էին դարձել: Իսկ երբ ռուսները գրավեցին Երզնկան, նրանք դարձյա՞լ հայ քրիստոնյա էին և որպես քրիստոնյա՞ էին իրենց զգում: Դա՞ էր ամբողջը, ինչ մնացել էր Երզնկայի բնակչությունից:

Ամբաստանյալ.– Ընդամենը քսան հոգի, իսկ ընտանիք՝ միայն երկուսը:

Նախագահ.– Չեր հայրական տանը ուրիշ որևէ բան գտա՞ք:

Ամբաստանյալ.– Մի քանի գործիք. մնացածը այրված էր կամ քանդված: Սակայն փողը, որ թաղված էր հողի մեջ, դեռ տեղում էր:

Նախագահ.– Որքա՞ն փող գտաք:

Ամբաստանյալ.– 4.800 թուրքական ֆունտ:

Նախագահ.– Կյանքի որոշակի ծրագիր չունեի՞ք: Ինչո՞ւ եք այսքան շատ տեղից տեղ փոխադրվել:

Ամբաստանյալ.– Ես միշտ էլ ուզում էի սովորել, սակայն մտքերս խառնաշփոթ վիճակում էին և չէի ուզում մի տեղ հաստատվել ու մնալ, քանի որ հակում չունեի դեպի որևէ մասնագիտություն:

Նախագահ.– Սալոնիկում ու Սերբիայում եղած ժամանակ դպրոց հաճախել ու սովորել եք՞:

Ամբաստանյալ.– Ո՛չ, Սալոնիկում եղել եմ ազգականներիս մոտ՝ այն - տեղ բուժվելու նպատակով:

Նախագահ.– Ինչի՞ց էիք տառապում:

Ամբաստանյալ.– Չղածգության նոպաներ էի ունենում:

Նախագահ.– Զանի՞ անգամ են կրկնվել այդ նոպաները, երբ վերստին տեսաք Չեր հայրական տունը:

Ամբաստանյալ.– Երզնկայում երկու անգամ նոպա եմ ունեցել, բայց չգիտեմ, թե ինչ էին այդ նոպաները: Ամեն անգամ, երբ ջարդերի տեսարաններ էին աչքիս առաջ գալիս, նոպաները կրկնվում էին:

Նախագահ.– Սերբիայում, Կոստանդնուպոլսում և Սալոնիկում ապ - րած ժամանակ ունեցե՞լ եք մնան նոպաներ:

Ամբաստանյալ.– Այո՛:

Նախագահ.— Իսկ մարդիկ ո՞ւմ էին համարում այդ խժոժությունների հեղինակ:

Ամբաստանյալ.— Թե ով էր դրանց հեղինակը, Կոստանդնուպոլսում եղած ժամանակ թերթերից տեղեկացա:

Նախագահ.— Ե՞րբ համոզվեցիք, որ Թալեաթ փաշան էր հեղինակը:

Ամբաստանյալ.— Երբ Կոստանդնուպոլսում էի, թերթերից տեղեկացա:

Նախագահ.— Որևէ բան իմացա՞ք այն մասին, թե որտեղ էր գտնվում Թալեաթ փաշան:

Ամբաստանյալ.— Կոստանդնուպոլսում՝ ոչ: Կարծում էի, թե նա Կոստանդնուպոլսում է և թաքնվում է ինչ-որ տեղ:

Նախագահ.— Արդյոք այն ժամանակ արդեն մտածե՞լ էիք վրեժ լուծելու մասին այդ մարդուց, որը Չեր կարծիքով Չեր ընտանիքի տխուր ճակատագրի մեղքն էր կրում:

Ամբաստանյալ.— Ո՛չ:

Նախագահ.— Ժամանակն է, որ անցնենք բացման վճռի հրապարակմանը:

Պաշտպան ֆոն Գորդոն.— Ուզում եմ հետևյալ հարցն ուղղել ամբաստանյալին, թե արդյոք նա թերթերում կարդացե՞լ է, որ Թալեաթ փաշան այդ խժոժությունների համար Կոստանդնուպոլսի զինվորական դատարանի կողմից մահվան է դատապարտվել:

Ամբաստանյալ.— Կարդացել եմ և Կոստանդնուպոլսում էի գտնվում, երբ Ջենալը՝ ջարդերի հեղինակներից մեկը, Կոստանդնուպոլսում արդեն կախաղան էր հանվել: Թերթերն այդ ժամանակ գրեցին, որ Թալեաթն ու Էնվեր փաշան նույնպես մահվան են դատապարտվել:

Պաշտպան ֆոն Գորդոն.— Բա՞նի հայ բնակիչ ուներ Երզնկան:

Ամբաստանյալ.— Մոտավորապես քսան հազար:

Պաշտպան ֆոն Գորդոն.— Հունիսի սկզբի՞ն էր, որ հրամանը կամ կարգադրությունը տրվեց, որ բոլոր հայերը տեղահանվեն, ըստ որում շարասյուններով, որոնց լայնությունը հինգից վեց մարդ էր:

Ամբաստանյալ.— Այո՛, այդպիսի հրաման տրվել է:

Պաշտպան ֆոն Գորդոն.— Որքա՞ն էր շարասյան երկարությունը: Մե՞կ ժամվա:

Ամբաստանյալ.— Չգիտեմ, գուցե հինգ ժամվա:

Պաշտպան Նիմայեր.— Խնդրում եմ ամբաստանյալին հարցնել, թե նա արդյոք գիտե՞, որ հայերը 1908 թ. երիտթուրքերի, մասնավորապես Թալեաթ ու Էնվեր փաշաների հետ մեկտեղ հեղափոխություն արեցին՝

իրենց ազգային հույսերը կապելով նրանց հետ, սակայն հետո չափազանց հիասթափվեցին, երբ երիտթուրքերը հայերի հետ սուլթան Համիդից ավելի վատ վարվեցին:

Ամբաստանյալ.— 1908 թ. ես դեռ շատ փոքր էի: Սակայն երբ մեծացաւ և ավելի հասկացող դարձաւ, ինձ պատմեցին, որ հայերը համագործակցել են երիտթուրքերի հետ, իսկ հետո չարաչար հիասթափվել են, երբ, չնայած դրան, ջարդեր տեղի ունեցան, այսպես՝ 1909 թ. Ադանայում, ուր զոհվեց քառասուն հազար մարդ:

5

Մինչ դատարանի ունկնդիրները երկար ընդմիջման համար միջանցքում իրենց տեղերն էին գրավում, Թալեաթ փաշան, առանց ժամանակ կորցնելու, հուզված ձայնով դիմում է Սողոմոն Մելիքյանին:

— Այլահը վկա: Ես իսկապես այլ բան էի սպասում: Ի՞նչի մասին են բանակցում այստեղ՝ գերմանական երդվյալների դատարանի առաջ: Գուցե բարեհաճեք ինձ բացատրել, պարոն:

— Լիովին հավատում եմ ձեզ, Թալեաթ փաշա, որ գոհ չեք հարցաքննություն այսօրինակ ընթացքից: Վստահ եմ, որ ձեր պաշտոնավարման ժամանակ որևէ դատավոր այսպիսի խորությունը չէր գրադվի սպանություն կասկածի տակ եղողի հետ:

— Ասում եք՝ սպանություն կասկածի տակ եղող: Պարոն, չէ՞ որ սպանությունը փաստ է: Թե՞ ինչ-որ մեկը ուզում է վիճարկել, որ այս մարդը կեսօրից առաջ ինձ Հարդենբերգ փողոցում դարանակալել է և որ վախկոտի պես հետևից գլխիս մեջ է կրակել: Բոլոր վկաներն այս դատարանում պետք է հարցաքննվեն սպանություն առիթով: Ուրիշ ոչինչի մասին, քան Թալեաթ փաշայի սպանություն, պարոն:

— Ոչնչից ոչինչ է ծնվում, ասում է ժողովուրդը: Ամբաստանյալն ի վերջո, Թալեաթ փաշա, իր քննահանձնարարից զրդված չէ, որ կրակել է Ձեզ վրա: Դատարանի նախագահին հետաքրքրում է հանցագործություն շարժառիթը: Հասկացե՛ք վերջապես, որ այստեղ խոսքը նաև ավելի քան մեկ ու կես միլիոն հայերի բնաջնջման մասին է, մի բան, որ իր ժամանակին նահանգների պատասխանատուները Ձեր հրահանգով են կատարել: Եվ ճիշտ այդ կապակցությունը է, որ այստեղ պետք է ցուցմունք տան մեծ թվով վկաներ: Ո՛չ, չեմ կարող ընդունել դատարանի հասցեին Ձեր պարսավանքները: Ընդհակառակը, նախագահող դատավորը շատ լավ գիտե, թե ինչ է անում:

Մելիքյանը խոսակցին թողնում է այդպես կանգնած, իսկ ինքը մոտենում է մի տիկնոջ, որն այդ պահին ջերմաչչից իրեն սուրճ է լցնել տալիս: Քիչ առաջ Մելիքյանը նրա հայացքից ու շարժումներից հասկացել էր, որ վերջինս ուզում է խոսել երիտասարդի հետ:

– Ամբողջ ժամանակ հետևում եմ Ձեզ, պարո՞ն: Երևում է, որ դատավարությունը Ձեզ հոգեպես շատ է տանջում: Ի դեպ, ինձ ևս, ինչպես և մյուս բոլոր ունկնդիրներին:

Ոմեկուն հատկացված փոքրիկ դադարը Սողոմոն Մելիքյանն օգտագործում է տիկնոջը ներկայանալու համար:

– Իսկ ես թորա ֆոն Վեդել-Յարայբերգն եմ, պարո՞ն: Կողքին տիկին էլվերան է: Գիտե՞ք, պարո՞ն, տիկին էլվերան ու ես այսօր վաղ առավոտից ոտքի վրա ենք: Ստամոքսը, անշուշտ, սնունդ է պահանջում: Ձեզ բուտերբրոդ կարո՞ղ եմ առաջարկել: Տիկին էլվերսը Ձեզ մի բաժակ էլ սուրճ կտա:

– Շնորհակալություն, չեմ ուզում,– գլուխը թափահարելով ասում է Մելիքյանը և անմիջապես նյութին է անցնում. – Ճի՞շտ լսեցի, տիկին ֆոն Վեդել-Յարսբերգ: Դուք և տիկին էլվերսը տվյալ ժամանակաշրջանում Թուրքիայի այդ նահանգներում աշխատել եք որպես բուժքույրեր, այնպես չէ՞: Ինձ հետաքրքրում է, թե որոնք են Ձեր անձնական դիտարկումները, որ կարող եք հայտնել դատարանին:

– Ո՛չ ուղղակի անձնական դիտարկումներ: Ես միայն փոխանցելու եմ թուրք գինվորների ասածները: Նրանք մեզ պատմեցին, թե ինչպես են կոտորել հայ կանանց ու երեխաներին: Եվ, ի պատասխան մեր զարհուրանքի, նրանք միայն ասացին. «Ի՞նչ անենք: Ձէ՞ որ դա Բարձր դռան հրամանն է»: Նրանք պատմեցին, որ բոլորին սպանելու համար չորս ժամ է պահանջվել: Եզներ լծած սայլերը պատրաստ են եղել դիակները գետը տանելու համար: Այնտեղ կառքերը ուղղակի գետի մեջ են չրջել, և ջուրը մեռյալներին քչել-տարել է գետնիվայր: Թուրք գինվորներից մեկը մեր գերմանացի ղեղազոր՝ Գեյզենին ասաց. «Մեր գործը լավ չարեցի՞նք»:

Մի խոր կնճիռ է ծվարում Մելիքյանի հոնքերի միջև, երբ նա հավաստիանում է.

– Հարգելի՛ տիկին, գերմանացի ղեղազոր՝ Գեյզենի ասված խոսքերը դուք կրկնում եք որոշակի շեշտադրությամբ:

Տիկին ֆոն Վեդել-Յարայբերգը բարձրացնում է ուսերը: Նա ակներևորեն դժվարանում է անկեղծ պատասխան տալ:

– Ինձ սխալ չհասկանաք: Այդ օրերին, չնայած մեր ակնհայտ վրդովմունքին, չէի կարողանում ձերբազատվել սոսկալի այն զգա-

ցողությունից, որ և՛ տարաբախտ հայերը, և՛ գազանացած թուրքերը այն կարծիքին էին, որ մենք՝ գերմանացիներս, հավանություն ենք տալիս աննկարագրելի այդ իրադարձություններին ...

Մելիքյանը տեղի չի տալիս:

– Բացատրություն ունե՞ք, տիկին ֆոն Վեդել-Յարսլերբգ այս Ձեր ենթադրության համար:

– Ոչ, բայց միգուցե ...

Կինը մի պահ վարանում է: Միայն մի քանի րոպե է, ինչ նա ճանաչում է իր խոսակցին: Ո՞վ գիտե, թե նա ինչպես կընդունի, եթե ասի ամբողջ ճշմարտությունը: Սովորաբար ամեն ինչի մասին կարելի է խոսել, բայց ոչ ամեն տեղ ամեն ինչի մասին:

– Ես ո՛չ գերագույն դատարան, ո՛չ էլ երդվյալներին եմ ներկայացնում, հարգելի տիկին,– անկեղծորեն հանգստացնում է Սողոմոն Մելիքյանը: – Ինձ կարող եք հանգիստ պատմել, թե ինչ ենթադրություններ ունեիք վեց տարի առաջ կատարվածի մասին:

– Այո՛, իհարկե,– սթափվում է տիկին ֆոն Վեդել-Յարսլերբգը: – Ինչպես բոլորը գիտեն, մեր կայսրն ու Բարձր դուռը պատերազմի ժամանակ դաշնակիցներ էին, պարոն: Իսկ գերմանական կառավարությունը (գոնե ինձ միշտ այդպես է թվացել) բավարար լրջությամբ չի ընդդիմացել այդ ջարդերին: Սակայն ուզում էի մի բան էլ ասել թուրքիայում մեր կատարած դիտարկումների մասին:

Մելիքյանը լարված սեղմում է չրթունքները: Այն, ինչ նա մինչ այժմ գիտի 1915 թ. արյունահեղությունների մասին, լսել էր հայ պապից: Սակայն գերմանացի ազնվական տիկինը դեպքերից անմիջականորեն տուժած մեկը չէ, ուստի նրա ասածը դատարանը գնահատելու է որպես անկողմնակալ ցուցմունք:

– Շատ լավ հիշում եմ, երիտասարդ: 1915 թ. հունիսի 18-ի երեկոն էր. կանգնած էինք արդեն հիշատակված մեր բարեկամ Գելգենի տան առաջ: Մեզ մոտեցավ մի ոստիկան, որը հայերին քշողներից մեկն էր: Քչել, ահա ինչպես էին որակում նրանք ամեն անգամ իրենց սոսկալի արարքը: Այդ ոստիկանն ուրեմն պատմեց, որ նրանք ճանապարհին ամեն օր տասից տասներկու տղամարդ են սպանել ու ձորը նետել: Ճանապարհին՝ ամեն գյուղում, նորանոր կանանց են հափշտակել ու բռնաբարել: Անձամբ ինքը, կարեկցանքից դրդված, երեք մերկ կնոջ դիակ է թաղել և հույս ունի, որ ամենակարող Աստված մի օր նրան այդ բարի գործի համար կփոխհատուցի:

Մելիքյանը խոր շունչ է քաշում: Ապա համոզվելու համար կրկին հարցնում է.

– Եվ այդ ամենն անձա՞մբ եք լսել, հարգելի՛ տիկին:

Տիկին Փոն Վեդել-Յարսլբերգը գլխով հավանություն նշան է անում: Նա իր նկարագրությունը դեռ չի ավարտել:

– Հունիսի 19-ի առավոտյան, երբ մահվան դատապարտվածներին մեր մոտով անցկացրին, մենք նրանց հետ քաղաք զնացինք: Ոմբում միայն երկու տղամարդ կար: Կանանցից մի քանիսը հոգեկան հիվանդ էին դարձել: Նրանցից մեկը անդադար գոռում էր. «Ուզում ենք մուսուլման դառնալ: Ուզում ենք գերմանացի դառնալ: Ինչ ուզում եք, կդառնանք: Միայն փրկե՛ք մեզ: Մեզ տանում են Կամախ, այնտեղ կտրելու են մեր վզերը»: Տիկին Փոն Վեդել-Յարսլբերգը տարված է հիշողություններով: Նա հեծկտում է:

– Սրտիդ այդքան մոտ մի՛ ընդունիր, սիրելի՛ս,– տիկին էլվերսը մի թևով գրկում է արտասվող կնոջն ու նրան թաշկինակ մեկնում, որ արցունքները սրբի:

– Ցավում եմ,– քրթմնջում է Սողոմոն Մելիքյանը և գլուխ է տալիս մեղավորի պես:

Սակայն տիկին Փոն Վեդել-Յարսլբերգը անսպասելի արագությամբ հավաքում է իրեն: Նա ուղղում է մեջքը և կարծես վերևից ներքև նայում իր առջև կանգնած երիտասարդին:

– Այն ժամանակ, պարո՛ն, մենք երկար սպասեցինք, մինչև մեր աչքի առաջով անցավ-գնաց սրտածյիկ կերպարանք ունեցող մարդկանց այդ երթը: Մահվան դատապարտվածների ամբոխի թվում քայլում էին բազմաթիվ երեխաներ. նրանցից մի քանիսը աչքի էին ընկնում բաց գույնի մազերով ու մեծ, կապույտ աչքերով, որոնք մեզ էին նայում մահասարսուռ լրջությամբ ու այնպիսի բնագդային վեհություն, որ կարծես նրանք այստեղ, երկրի վրա, արդեն ահեղ դատաստանի հրեշտակներ լինեին: Մի հույն կառապան ասաց, որ նրանց բոլորին իրար են կապկպել ու մի բարձր ժայռից նետել Եփրատի ալիքների մեջ՝ մահվան բերանը: Մարդիկ հազարավոր դիակներ են տեսել, որ քշվում էին գետի հորձանքով ...

Քանի որ դատարանի կատարածուն դատական քննությունն անկունությունն է հայտարարում, Մելիքյանը հոգատարություն դատարանի դահլիճ է ուղեկցում հեծկտանքներից ցնցվող տիկին Փոն Վեդել-Յարսլբերգին:

Նախագահ.– Նախ ուզում եմ հրապարակել բացման վճիռը:

Քարտուղար (ընթերցում է բացման վճիռը).– Մեխանիկայի բաժնի ուսանող Սայրմոն Թելիբյանը՝ Շառլոթենբուրգի Հարդենբերգ փողոցի 37 տան բնակիչ, Դիտմանի մոտ, 1921 թ. մարտի 16-ից նախաքննական կալանքի տակ, ծնված 1897 թ. ապրիլի 2-ին Թուրքիայի Բագառիմ ավանում, թրքահայատակ և հայ բողոքական: Ամբաստանվում է 1921 թ. մարտի 15-ին Շառլոթենբուրգում թուրքական նախկին մեծ վեզիր Թալեաթ փաշային դիտավորյալ սպանելու և սպանությունը կանխամտածված կատարելու համար: Ամբաստանված է Զբեական օրենսգրքի 211-րդ հոդվածով: Նախաքննական կալանքը շարունակվում է վերոհիշյալ հիմունքներով: Բեռլին, ապրիլի 16, 1921 թ., նահանգային երրորդ դատարան, 6-րդ պատժախուց:

Նախագահ (թարգմանչին).– Հայտնե՞ք ամբաստանյալին, որ բացման վճիռով իրեն մեղադրում են Թալեաթ փաշային կանխամտածված սպանելու համար:

Ամբաստանյալ.– (Լուռ է):

Նախագահ.– Եթե այս մեղադրանքին «այո» կամ «ոչ» պատասխանը տալու լինեիք, ի՞նչ պատասխան կտայիք:

Ամբաստանյալ.– Ո՛չ:

Նախագահ.– Ուրիշ առիթներով Դուք Ձեզ այլ կերպ եք պահել: Դուք խոստովանել եք, որ հանցանքը կատարել եք կանխամտածված կերպով:

Ամբաստանյալ.– Ե՞րբ եմ ասել:

Նախագահ.– Ուրեմն այսօր հայտարարում եք, որ չե՞ք ասել:

Պաշտպան ֆոն Գորդոն.– Խնդրում եմ հարցնել ամբաստանյալին՝ ինչո՞ւ նա իրեն մեղավոր չի ճանաչում:

Նախագահ.– (Հարցն ուղղում է ամբաստանյալին)

Ամբաստանյալ.– Ինձ մեղավոր չեմ ճանաչում, որովհետև խիղճս հանգիստ է:

Նախագահ.– Ինչո՞ւ է Ձեր խիղճը հանգիստ:

Ամբաստանյալ.– Ես մարդ եմ սպանել, սակայն մարդասպան չեմ եղել:

Նախագահ.– Ասում եք, որ խղճի խայթ չե՞ք զգում: Ձեր խիղճը մաքուր է: Դուք Ձեզ չե՞ք կշտամբում: Բայց Դուք Ձեզ պետք է հարցնե՞ք ցանկացե՞լ եք սպանել Թալեաթ փաշային:

Ամբաստանյալ.– Հարցը չեմ հասկանում: Չե՞ որ ես նրան արդեն սպանել եմ:

Նախագահ.– Ուզում եմ ասել՝ ծրագիր ունեցե՞լ եք:

Ամբաստանյալ.– Ես որևէ ծրագիր չեմ ունեցել:

Նախագահ.– Ե՞րբ արթնացավ Չեր մեջ այդ միտքը:

Ամբաստանյալ.– Դեպքից մոտ երկու շաբաթ առաջ ես ինձ շատ վատ էի զգում, և կոտորածի տեսարանները դարձյալ եկան աչքերիս առաջ: Մորս դիակը տեսա: Նա ոտքի ելավ, ինձ մոտեցավ ու ասաց. «Դու տեսար, որ Թալեաթն այստեղ է և այդքան անտարբե՞ր ես: Դու այլևս իմ որդին չես»:

Նախագահ (ամբաստանյալի ասածը կրկնելով երդվյալներին).– Այն ժամանակ ի՞նչ արեցիք:

Ամբաստանյալ.– Անմիջապես արթնացա ու որոշեցի սպանել այդ մարդուն:

Նախագահ.– Ինչպե՞ս բանը հասավ արարքին:

Ամբաստանյալ.– Որովհետև մայրս էր ասել: Այդ մասին էի մտածում, երբ մարտի 15-ին Թալեաթին տեսա ...

Նախագահ.– Որտե՞ղ տեսաք նրան:

Ամբաստանյալ.– Մեմյակումս ընթերցելիս հետ և առաջ էի անում, երբ տեսա, որ Թալեաթը դուրս եկավ:

Նախագահ.– Տեսաք, որ Թալեաթը դո՞ւրս եկավ:

Ամբաստանյալ.– Նախ նրան իր բնակարանի պատշգամբում տեսա, հետո նա դուրս եկավ: Երբ դուրս եկավ, դարձյալ հիշեցի մորս, կրկին տեսա նրան իմ առջև և ապա տեսա այն մարդուն, որն իմ ծնողների, քույրերի ու եղբայրների մահվան պատճառն էր:

Նախագահ.– Մտովի տեսաք Չեր ազգականներին և մտածեցիք, որ Թալեաթ փաշա՞ն է պատասխանատու թափված արյան համար, ո՛չ միայն Չերոնց, այլև Չեր հայրենակիցների արյան համար: Գիտեի՞ք, որ Թալեաթ փաշան դուրս է գալու:

Ամբաստանյալ.– Ո՛չ:

Նախագահ.– Հետո ի՞նչ արեցիք:

Ամբաստանյալ.– Այն պահին, երբ նա դուրս եկավ, վերցրի ատրճանակս, վազեցի հետևից ու կրակեցի:

Նախագահ.– Թիկունքի՞ց կրակեցիք:

Ամբաստանյալ.– Այո՛:

Նախագահ.– Ատրճանակի փողը գլխի՞ն պահեցիք:

Ամբաստանյալ.– Այո՛, շատ մոտ:

Նախագահ.– Հետո ի՞նչ եղավ:

Ամբաստանյալ.– Միայն այսքանը գիտեմ (չեմ կարող ճշգրիտ նկարագրել), որ Թալեսթ փաշան գետին ընկավ, տեսա, թե ինչպես է նրա դեմքից արյունը հոսում, և մարդիկ կանգնած էին շուրջը:

Վկա Նիկողայոս Եսեն, վաճառական Շառլոթթերուրգից, 40 տարեկան, բողոքական, երդվում է:

Նախագահ.– Դուք ականատե՞ս եք:

Վկա.– Այո՛:

Նախագահ.– Մեզ կպատմե՞ք, թե ինչ տեսաք:

Վկա.– Երեքշաբթի էր, մարտի 13-ը, առավոտյան ժամը 11-ին անցնում էի Հարդենբերգ փողոցով Վիթենբերգ փողոց գնալու համար՝ այցելելու տարբեր հաճախորդների: Մասմթերքի գործարանի ներկայացուցիչ եմ: Իմ առջևից գնում էր մոխրագույն վերարկուով մի պարոն: Նա գնում էր դանդաղ, զբոսնողի քայլվածքով: Հանկարծ այս պարոնը՝ ամբաստանյալը, արագ քայլերով իմ կողքով անցավ: Չեռքը գրպանը տարավ:

Նախագահ.– Ո՞ր էիք գնում: Աջ կողմն՞ով էիք քայլում:

Վկա.– Այո՛, կենդանաբանական այգու ուղղությամբ:

Նախագահ.– Վերարկուով պարոնի հետևի՞ց:

Վկա.– Այո՛:

Նախագահ.– Այդ պահին ամբաստանյալը մայթով՝ Ձեր կողքի՞ց անցավ:

Վկա.– Այո՛:

Նախագահ.– Նա ատրճանակը հանեց. ո՞ր գրպանից:

Վկա.– Այդքան ստույգ չեմ կարող ասել, կարծում եմ՝ աջ ծոցագրպանից: Ամեն դեպքում ատրճանակ էր: Հանեց ու շատ մոտիկից կրակեց պարոնի ծոծրակին, և վերջինս վայրկենապես երեսնիվայր փռվեց գետին: Գանգը բացվեց: Ամբաստանյալը գետին նետեց ատրճանակն ու փորձեց փախչել: Առջևից գնում էր մի տիկին: Նա ուշաթափվեց: Ես նրան մախ բարձրացրի, կարծելով, որ նա էլ է վիրավորվել: Հետո վազեցի ամբաստանյալի հետևից և Ֆազան փողոցում բռնեցի նրան: Բնականաբար մեծ բազմություն հավաքվեց, մարդիկ ամեն կողմից խելագարի պես հարվածում էին ամբաստանյալին: Մի պարոն բանալիով անընդհատ հարվածում էր գլխին: Մեկն էլ գոռում էր. «Պինդ պահե՛ք մարդասպանին»: Ապա ես ամբաստանյալին կենդանաբանական այգու մոտ գտնվող պահակային ոստիկանի մոտ տարա: Նա ծխել ուզեց: Այստեղ ևս շատ մարդ կար, և նրան կրկին ծեծեցին:

Նախագահ.– Համոզվա՞ծ եք, որ ամբաստանյալը մայթով Ձեր կողքից անցավ:

Վկա.– Այո՛:

Նախագահ.– Եվ նա հետևի՞ց եկավ:

Վկա.– Այո՛:

Նախագահ.– Եվ կրակեց պարոնի ծոծրակի՞ն:

Վկա.– Այո՛:

Նախագահ.– Այնպես չէ ուրեմն, որ նա փողոցի դիմացից եկավ և ապա Թալեաթ փաշային իրենից առաջ թողնելով՝ կրակեց հետևից:

Վկա.– Ո՛չ:

Նախագահ.– Նա դիմացի՞ց նայեց Թալեաթին:

Վկա.– Ո՛չ, ես դա վիճարկում եմ: Ամբաստանյալը արագ քայլերով մոտեցավ, առանց մի խոսք ասելու հանեց ատրճանակն ու կրակեց պարոնի ծոծրակին:

Նախագահ.– Եվ նա անմիջապե՞ս վայր ընկավ:

Վկա.– Նա ընկավ դեմքի վրա:

Նախագահ.– Ինչ-որ պահ ամբաստանյալը տեղում մնա՞ց:

Վկա.– Ո՛չ:

Նախագահ.– Իսկույն փախուստի՞ դիմեց:

Վկա.– Այո՛: Նա մտավ Ֆազան փողոցը և ուղղվեց դեպի Կանտի փողոց:

Նախագահ.– Ո՞ր կողմից էր քայլում տիկիներ:

Վկա.– Տիկիներ գնում էր այդ պարոնի առջևից:

Նախագահ.– Ո՞չ նրա կողքից:

Վկա.– Ո՛չ:

Նախագահ.– Նա պարոնի հե՞տ էր:

Վկա.– Ո՛չ:

Նախագահ.– Եվ նա ուշաթափվեց:

Վկա.– Այո՛:

Նախագահ.– Մոտակայքում կա՞ր ուրիշ մեկը:

Վկա.– Ո՛չ:

Նախագահ.– Դուք առաջի՞նն էիք դիակի կողքին:

Վկա.– Այո՛: Ես նախ տիկնոջը բարձրացրի:

Նախագահ.– Եվ դուք հետո՞ միայն նկատեցիք, որ պարոնը մեռած է:

Վկա.– Այո՛:

Նախագահ.– Ուրիշներ՞ն էլ մինչ այդ մոտեցան:

Վկա.– Այդ ժամանակ անցնում էր կահույքի մի մեքենա, և ապա մի պարոն իր ծառայի հետ դուրս եկավ առանձնատնից:

Նախագահ.– Այլ հարցեր կա՞ն վկային: Չկան:

Վկա ոստիկանապետ Փաուլ Շուլց` 47 տարեկան, Շառլոթենբուրգից: Երգվում է:

Նախագահ.– Ի՞նչ ունեք ասելու դեպքի մասին:

Վկա.– Այդ օրն ինձ զանգահարեցին՝ հայտնելով, որ Հարդենբերգ փողոցում սպանություն է կատարվել և այն, որ մարդասպանն արդեն ձերբակալված է: Գնացի դեպքի վայրն ու այնտեղ տեսա սպանվածին՝ մայթի վրա ընկած: Վայրը շրջափակվեց պահակային ոստիկանների կողմից:

Նախագահ.– Ինքներդ սեփական դիտարկումներ չկատարեցի՞ք դեպքի մասին:

Վկա.– Ո՛չ:

Նախագահ.– Դուք դիակո՞վ զբաղվեցիք, թե՞ հանցագործով:

Վկա.– Ձբաղվեցի դիակով և հանեցի նրա իրերը, իսկ հանցագործին այլևս չտեսա:

Նախագահ.– Հայտարարությունը, որ արել եք, հիմնված է ուրեմն միայն այն անձանց ցուցմունքների վրա, որ Դուք գտել եք տեղում: Անձնական դիտարկումներ, ուրեմն, չե՞ք կատարել:

Վկա.– Ո՛չ:

Նախագահ.– Այլ հարցեր կա՞ն վկային: Չկան:

7

Սողոմոն Մելիքյանը մոտենում է տարիքոտ մի մարդու, որը դատարանի միջանցքում մանրաքայլ ու անհանգիստ ետ ու առաջ է գնում:

– Պարոն Հյուպատոս:

– Սնդրեմ:

Մելիքյանը ներկայանում է, ապա հարցնում.

– Դուք Հայտնի եք որպես թուրք-հայկական հարաբերությունների փորձագետ: Արտաքին գործոց նախարարություն հղած Ձեր մի հեռագրում Հայերի նկատմամբ կիրառվող վայրագությունների կապակցությամբ պահանջել էիք (Թույլ տվեք, պարոն՝ Հյուպատոս, Ձեր խոսքը որպես բացառություն մեջ բերեմ), որ գերմանական մամուլում տեղ չգտնեն թուրքերի հերքումները, որի հետևանքով կարող է ստեղծվել գերմանացիների՝ այդ վայրագությունների համաձայն լինելու պատրանքը:

– Որտեղի՞ց Ձեզ այդ տեղեկությունը, պարոն,– վրդովված առարկում է Հյուպատոսը: Սոսելիս նրա ցից փորը հազիվհազ ծածկող

բաճկոնի վրա կախված ժամացույցի ոսկե շղթան դես ու դեն է շարժվում: – Ի դեպ, հետևելով արտաքին գործոց նախարարությունից սահմանած կարգին, ես հրաժարվում եմ խոսել այդ գործի մասին որպես անհատը անհատի հետ: Իսկ դատարանում ցուցմունք կտամ լոկ փաստերի վրա հենվելով՝ բացառելով ամեն տեսակի կողմնակալ կարծիք:

Փոքրիկ մարդը շրջվում է ու վերսկսում իր զբոսանքը դատարանի միջանցքում: Սակայն Սողոմոն Մելիքյանից հեշտ չէ ազատվել: Նա իր քայվածքը հարմարեցնում է վերջինիս քայվածքին:

– Դուք առիթ չեք ունենա ցուցմունք տալու, պարո՞ն հյուպատոս:

– Համեցե՛ք,– հյուպատոսի աչքերի շուրջ ջղային ցնցումները սաստկանում են, երբ նա կանգ է առնում: Մելիքյանը գլխով է անում:

– Նախագահող դատավորի առաջարկով լրացուցիչ ապացույցներ չեն ներկայացվելու, քանի որ դատարանն ու երդվյալները հայտնել են, որ իրենց վճռի կայացման համար արդեն իսկ հավաքված փաստերը բավարար են և նոր ապացույցների կարիք չունեն:

– Իսկ ո՞վ եք դուք, որ պայծառատեսի պես...– նեղ ուսերով մարդը կանգ է առնում: Բայց նա դարձյալ կորցնում է մտքի թելը, երբ վերսկսում է խոսել.– Բայց դա կլիներ մի ...

– Հանգիստ կարող եք նստել էգեր գնացող հաջորդ գնացքը, պարո՞ն հյուպատոս,– խորհուրդ է տալիս Մելիքյանը,– Ձեզ ցանկանում եմ հաճելի տունդարձ:

Հյուպատոսը հեռանում է Սողոմոն Մելիքյանից, որն անմիջապես ընկնում է կատաղությունից փնջացող Թալեաթ փաշայի ձեռքը:

– Ինչի՞ մասին էր հյուպատոսի հետ այդ միջնախաղը, պարո՞ն: Ի՞նչ է, ուզում եք մարդկանց ուշադրությունը շեղել ամբաստանյալի վերջին ցուցմունքից: Այն, որ նա ահագին ոսկի է ստացել իմ նկատմամբ եղկելի այդ մահափորձը կատարելու համար, Դուք գիտակցաբար չլսելո՞ւ եք տալիս:

– Թույլ տվեք հավաստիացնել, Թալեաթ փաշա, որ ես ոչ մի բառ բաց չեմ թողնում այն ամենից, ինչ այստեղ ասվում է Ձեր դեմ:

– Ինչ ասվում է իմ դեմ: Ե՞ս եմ դատարանի առաջ ամբաստանվածը, թե՞ մեկ ուրիշը:

Ցցուն կեցվածքով լայնաթիկունք մարդը նման է վրիժառուության հսկայական հրեշտակի: Միայն կատաղությունից դողացող բեղերի ծայրերն են, որ չեն պատշաճում սուրբ պատկերին:

– Ախ, այդ խեղճ հայերի հոգին: Ապա մի հարցրե՛ք, պարո՞ն, դատարանի դահլիճում նստած գերմանացիներին, թե ո՞վ այդքան

ոսկի ունի կամ երբևէ կարող է ունենալ կյանքում: Ո՛չ, այդ մարդը վարձու մարդասպան է: Հայ վաճառականները մինչև վերջին կաթիլը ծծել են իմ թուրք հայրենակիցների արյունը: Այստեղից էլ բոլոր թուրքերի արդարացի իրավունքը՝ ապստամբելու այդ խաբեբա քրիստոնյա խուժանի դեմ:

Մելիքյանը բարձրացնում է ցուցամատը՝ նախազգուշացնելով:

– Թալեաթ փաշա, այժմ արդեն Դուք զրպարտում եք թուրք ժողովրդին: Ամբողջ աշխարհը գիտե, որ նույնիսկ 1895–96 թթ. կոտորածները վարչական միջոցառումներ էին: Հուզմունքից երիտասարդի կոկորդը սեղմվում է: Միայն մի քանի անգամ ուժեղ հազալուց հետո նա կարողանում է չարունակել:

– Ուրեբա քրիստոնյա խուժա՞ն: Իսկ ինչպե՞ս պատահեց, որ Կոստանդնուպոլսի, Ջմյուռնիայի կամ Հալեպի հարուստ հայ վաճառականներն էին, որ բոլոր կոտորածներից անմաս մնացին: Ասեմ ձեզ, Թալեաթ փաշա, նրանք ի վիճակի էին փրկագին վճարել: Բայց նրանք, ովքեր չունեին ոչինչ տալու, բացի մի քանի կտոր ունեցվածքից, ինչպես, օրինակ, գյուղացիներն ու արհեստավորները, նրանց բոլորին քչեցին անապատ ու ճամբարներում ոչնչացրին: Հարյուր հազարավոր տղամարդ, կին ու երեխա անխղճորեն բնաջնջվեցին:

Երիտթուրքերի ներքին գործոց նախկին նախարարն անդրդվելի է մնում: Որը ընդվզում արտահայտելով նա հակաճառում է:

– Կարծես այդ, այսպես կոչված, համակենտրոնացման ճամբարները իմ հայտնագործությունը լինեին: Մի՞թե անգլիացիներն այլ կերպ վարվեցին բուրերի հետ Հարավային Աֆրիկայում: Մի՞թե իմ մեղքն է, թե ինչպես են իմ ստորադրյալները տեղերում մեկնաբանել ու կատարել հրամաններս:

– Մի՛ արդարացեք, Թալեաթ փաշա: Ձե՞՞ որ Կոստանդնուպոլսում ռազմական դատարանն ապացուցել է, որ Դուք մեղադրանքի առաջին հինգ կետերից առաջինի համար, որ հայերի կոտորածներն էին, լիովին պատասխանատու եք: Ձեր դեմ կայացած 1919 թ. հուլիսի 5-ի մահավճիռը բավական խոստուն է: Մելիքյանը աջ ձեռքով օդի մեջ մի օղակ է գծում, որը գցվելու էր խոսակցի վիզը, եթե հանցակից ընկերները նրան ժամանակին երկրից չհանեին, որպեսզի Փարիզով ծածուկ Բեռլինում հայտնվեր: Ըստ որում հարց է ծագում, թե ինչպես 1921 թ. ո՛չ թուրքական, ո՛չ էլ գերմանական գաղտնի ծառայությունը չգիտեր, թե որտեղ էր գտնվում ներքին գործերի փախստական նախկին նախարարը իր կնոջ ու ծառաների հետ: Ծատ ավելի հավանական է, որ երկու կողմն էլ կառավարական մակարդակից վեր,

Հանդուրժում էր Թալեաթ փաշայի գաղտնի վտարանդիությունը: Չէ՞ որ նրա դեմ մահապատիժ կայացնելով Առաջին աշխարհամարտի Հաղթական ուժերի ցանկությունները կատարված էին ...

– Դա իրավական սխալմունք էր,– գոռում է Թալեաթ փաշան վրդովված: – Պատմական մի թերափճիտ: Որովհետև այն կայացել է թուրք ժողովրդի կամքին հակառակ, պարո՞ն:

– Հիշո՞ւմ եք խորհրդարանի Հայ անդամ Վարդգեսին,– անսպասելի հարցնում է Սողոմոն Մելիքյանը:

Օձիքն ազատած մարդու մի ժպիտ է տարածվում Թալեաթ փաշայի դեմքին: Մի՞թե նրա գերիմաստուն խոսակիցը չի կռահում, որ հիշատակելով Վարդգեսի նման մի մարդու՝ նա ջուր է լցնում Թալեաթ փաշայի ջրաղացին:

– Հրաշալի է, պարո՞ն, որ այս առիթով Հիշեցիք Վարդգեսին: Ես՝ Թալեաթ փաշաս, իբրև թե հայատյացս, իսկապես Հայ բարեկամ ունեի: Անշուշտ անվիճելի է, որ մենք՝ ես, որպես երիտթուրք, նա, որպես Հայ, միասին հեղափոխություն արեցինք, պարո՞ն: Մենք բացահայտորեն օգնեցինք իրար անգամ ընտրությունների ժամանակ: Պատկերացնում եմ, որ սա ձեր հնարած արյունախում Թալեաթ փաշայի մասին պատմության հետ անհամատեղելի է:

Մելիքյանը անձնատուր չի լինում: Նման իրադրություններում նա գիտակցում է հոգու ամեն մասնիկով Հայոց պատմության և իր մեծ հոր կյանքի հետ միաձուլվելու արժեքը:

– Իսկ ի՞նչ պատահեց 1915 թ. ապրիլի 24-ի լույս 25-ի գիշերը:

Անշարժ դեմքով Թալեաթ փաշան նայում է խոսակցին: Արդյո՞ք այս դաժան մարդը չի կարողանում հիշել կամ գուցե հիշողությունից դուրս է ուզում վանել այն ամենը, ինչի համար պատասխանատու էր Բարձր դռան ներքին գործոց նախարար եղած ժամանակ:

– Քանի որ Դուք չեք կարողանում հաղթահարել հիշողության որոշ կորուստներ, Թալեաթ փաշա, ես Ձեզ կհիշեցնեմ,– շարունակում է երիտասարդը,– որ այդ գիշեր ձերբակալվեց ու քստրովեց 235 Հայ, որոնք այդ ժողովրդի ամենակարկառուն մտավորականներն էին: Իսկ հետագա օրերին հարյուրավոր ուրիշ մարդիկ նրանց հետևից դեպի մահ գնացին: Այդ օրվանից 1915 թ. ապրիլի 24-ը ամբողջ աշխարհում հիշատակի ու ոգեկոչման օրն է այն բոլոր Հայերի, որոնք զոհ գնացին նախ սուլթան Համիդի, ապա Ձեր, իսկ հետո Քեմալ փաշայի կազմակերպած ջարդերին:

– Պի՛հ– Թալեաթ փաշան կատաղած փնչացնում է քթանցքերից այնպես, որ բեղերի ծայրերը շարժվում են: – Ամբողջ աշխարհի հա–

յերի համար հիշատակի ու ոգեկոչման օր: Ահա սրա համար է, որ մենք՝ թուրքերս, հայերին մեղադրում ենք: Այսպես կոչված համաշխարհային հասարակայնությունը վաղուց է, որ գնված է մանր չարչիական հոգեբանություն տեր այս հայ վերապրողներից, պարոն: Բայց մի բույս ...

Թալեաթ փաշան ցուցամատը բազմանշանակ պարզում է օդում:

– Գերմանիան հասկանում էր, որ հայերի տեղահանումը բխում էր մեր կենսական անհրաժեշտությունից: Գերմանիան լավ հասկացավ հայերի տեղահանման մեր կենսական պատճառները: Գերմանական իշխանությունները ի վերջո գիտեին, թե ովքեր են Ռուսաստանի նիգակների ծայրերը:

– Տեղահանում կամ վերաբնակեցում մոլորեցնող անվան ներքո Դուք ուզում էիք քաղաքակիրթ աշխարհից թաքցնել, որ ձեր ուզածը հայ ժողովրդի վերջնական բնաջնջումն է:

– Կրկին վերադառնալով իմ հայ բարեկամ Վարդգեսին, պարոն, եկե՛ք հիշենք, որ Վարդգեսը, օրինակ, գերծ մնաց ամեն ինչից, – հակաճանեց Թալեաթ փաշան:

– Ապացուցված է, որ միայն 15 մտավորական է կենդանի մնացել: Ձուտ պատահականությունն է սա, թե ավելի շուտ պետք է ենթադրել, որ նրանք այնքան հարուստ էին, որ փրկագնով ազատվեցին: Մի՞թե չգիտեք, որ Ձեր բարեկամ, բազմիցս ամբաստանված Վարդգեսը հետագայում այնուամենայնիվ ձերբակալվել է:

Թալեաթ փաշան հայացքն ուղղում է դատարանի միջանցքի՝ բաց գույնով ներկված առաստաղին: Նրա սրտառուչ նախադասությունները այնպես են հնչում, կարծես թե դրանք մի տեղից կարդացվեին:

– Ես և երիտթուրքական շարժման իմ ընկերները ունեինք մի հիանալի ծրագիր, այն է՝ ստեղծել համաթուրքական, համախլամական կայսրություն: Իսկ դրա մեջ քրիստոնյաների համար պարզապես տեղ չկար:

– Ճիշտ է, – հաստատում է վերջին դրույթը Մելիքյանը, – հայերը թուրքիայում մնացած վերջին քրիստոնյա ժողովուրդն են: Իսկ Կոստանդնուպոլսի Գերմանիայի դեսպանն իր հունիս 30-ի հեռագրում, որն ուղարկել էր Բեռլին՝ Վիլհելմի փողոց արտաքին գործոց նախարարություն, Ձեզ և Ձեր կառավարությանը փայլուն հեռանկարներ էր հավաստում: «Հայերի հարցը լուծված է: Երիտթուրք գայլերի ոհմակն անհամբեր սպասում է, թե երբ Հունաստանը թուրքիայի դեմ կշրջվի: Հույները թուրքիայի մշակույթ կրող տարրն են: Այն ժա – մանակ նրանք էլ կրնաջնջվեն հայերի նման»:

Արյունը խփում է Թալեաթ փաշայի դեմքին: Կարծես ուր որ է ծանրամարմին այդ մարդը կաթված է ստանալու:

– Երիտթուրք գայլերի ոհմա՞կ: Մի՞թե դա գերմանացի դիվանագետի բառապաշար է, պարո՞ն,– Թալեաթ փաշան հայացքը հառում է իրեն ֆիզիկապես զիջող խոսակցին. ապա հարցնում է բացահայտորեն սպառնալից տոնով.– Վերջապես ո՞վ եք Դուք, պարո՞ն, որ նման ստաբանություններով անդադար ինձ մեղադրում եք:

Առանց վարանելու Սողոմոն Մելիքյանը պատասխանում է ժպիտով.

– Ո՞վ եմ ես, Թալեաթ փաշա: Եկե՛ք այսպես ասեմ. մի մարդ, որ ապագայից է գալիս: Իսկ եթե ավելի ճիշտ եք ուզում իմանալ՝ Սողոմոն Մելիքյանը:

– Մելիքյա՞ն,– հարցնում է Թալեաթ փաշան փնթփնթալով,– գաղթական հա՞յ: Դա ինձ ոչինչ չի ասում:

– Կալիֆոռնիայի նահանգի Սան Ֆրանցիսկո քաղաքում ծնված, մեծացած ու սովորած,– ավելացնում է Մելիքյանը: – Ի դեպ, Թեյլրյանը սխալ է, իմ մեծ հոր անունը Թեհլերյան էր ...

– Ամբաստանյալը Ձեր մեծ հա՞յրն է,– Թալեաթ փաշան հանկարծ ինքն իր մեջ կուչ է գալիս: Հաղթանդամ և ուժեղ մարդու չափերը կարծես նվազում են, երբ հետևյալ պատասխանն է տալիս.

– Նոր աշխարհից եկած մարդասպանների Թեյլրյան զարմից մե՞կը: Այն, որ Ձեզ նման մեկն այստեղ կանգնելու իրավունք ունի, վառ ապացույց է, որ իմ և իմ բարեկամների բոլոր ջանքերը զուր անցան: Ի՞նչ լսեք, պարո՞ն ... դատարանի համար նույնն է թե՛ Ձեր, թե՛ վարձված մարդասպանի անունը: Ուզում եմ, որ ինձ հանգի՛ստ թողնեք:

Մելիքյանը մի լավ սրախոսություն լսածի նման այնպես բարձր է ծիծաղում, որ դատարանի շենքի վերձիգ պատերն արձագանքում են:

– Եթե դա Ձեզ կմխիթարի, պարո՞ն, Դուք արդեն Ձեր հանգիստն ունեք: Հավիտյանս հավիտենից: Եվ, կասկած չկա, այժմ Դուք միայն մեկ իդձ ունեք՝ տեսնել իմ մեծ հորը գիլյոտինի տակ:

– Ձեզ հետ, պարո՞ն, այլևս ո՛չ մի բառ չեմ փոխանակի: – Թալեաթ փաշան շրջվում է զնալու համար: Սակայն Սողոմոն Մելիքյանը կրնկակոխ հետևում է նրան:

– Ես Ձեզ կարող եմ մի բան կանխագուշակել, Թալեաթ փաշա: Մի բան, որ անշուշտ Ձեզ դուր կգա:

Թուրքիայի ներքին գործոց նախկին նախարարն իրապես կանգ է առնում: Դեմքին թերահավատություն կա, երբ նա գոռոզաբար հարցնում է.

– Ի՞նչ լավ բան կարելի է սպասել Զեզնից՝ այնտեղ ներսում մեղադրյալի աթոռին նստած մարդասպանի հետնորդից: Ի՞նչ համար: Թալեաթ փաշայի պես մեկի համար:

Մելիքյանի համար դժվար է՝ չնայած ի ցույց դրած հանդգնություն, պահպանել հանգստությունը:

– Ահա ուրեմն լավ լուրը: Քանի որ այսօր 1921 թ. հունիսի 2-ն է,– երիտասարդը մի պահ դիմում է մատների օգնությունը,– մտքում հաշվելուց թույլ եմ, ուրեմն, 1943 թ. մարտին Զեր աճյունը Բեռլինից կտեղափոխվի Ստամբուլ:

– Որտե՞ղ է այդ Ստամբուլը:

Սողոմոն Մելիքյանը ժպտում է.

– 1930-ից Ստամբուլը Զեր հարազատ Կոստանդնուպոլսի նոր անունն է: Այնտեղ Դուք 1943 թ. մարտին Գերմանիայի դեսպան Ֆրանց Փոն Փափենի ներկայությունը կգտնեք Զեր վերջին հանգրվանը: Այսպես կոչված՝ Ազատություն ըլրի վրա: Որքան որ գիտեմ, այն միշտ էլ եղել է մեծամեծների գերեզմանոց:

– Իսկպե՞ս,– Թալեաթ փաշան շոյված ուղղում է բեղերի ծայրերը:

– Ինչո՞ւ պետք է Զեզ խաբեմ, Թալեաթ փաշա: Մամուլը մեծ ազդուկ է հանելու այդ իրադարձություն կապակցությունը: Թուրքական կառավարությունը պաշտոնապես հանդես է գալու շնորհակալական խոսքով՝ սրտառուչ բառեր նվիրելով նաև Գերմանիայի ռայխսկանցլեր Ադոլֆ Հիտլերին: Չպետք է զարմանալ՝ նկատի ունենալով Զեր միջև առկա հոգեհարազատությունը:

– Քիչ առաջ ասացի, չէ՞,– ոգևորվում է Թալեաթ փաշան: – Այսպիսով ապացուցվեց, որ այն ժամանակ ամերիկամետ դավադիրների կողմից կայացված մահավճիռս պատմական սխալ էր:

Մելիքյանը գլխով է անում: Սակայն նրա դեմքը տխուր է, երբ ասում է.

– Զեր մահվան օրը, Թալեաթ փաշա, այսօրը Թուրքիայում ամեն տարի նշվում է, և համապատասխանաբար ամեն տարի մամուլը երկրով մեկ մեծարում է Զեզ:

Մի պահ Թալեաթ փաշան մոռանում է իր առջև կանգնած մարդու հանդեպ ատելությունը: Հպարտությունից փքված՝ սկսում է բացատրել:

– Չեք պատկերացնի, պարո՞ն, թե ինչ մեծ բավականություն եմ ստանում: Թեկուզ և արևմտյան գերմանացիները, համենայն դեպս, հրաշալի ազգ են: Սակայն քիչ առաջ խոսեցիք հոգեհարազատության մասին պարո՞ն ռայխսկանցլեր ... հետ:

Թալեաթ փաշան հարցնում է անունը, և թե ինչու այդ Ադոլֆ Հիտլերը իր հետ հոգեհարազատ պետք է լինի:

– Հրեաներ, այսպես էին կոչվում Երկրորդ աշխարհամարտից առաջ...

– Ի՞նչ, մի պատերազմ է՞լ է տեղի ունենալու,– ընդհատում է Թալեաթ փաշան: – Իսկ ե՞րբ է դա լինելու, պարո՞ն, եթե կարելի է հարցնել:

– 1939 թվականին,– պատասխանում է Մելիքյանը՝ կրկին բռնելով խոսակցություն թելը: – Ուրեմն հրեաներն այդ ժամանակ որոշ իմաստով գերմանացիների հայերն էին: Մարդկությունը պատմությունը մեզ կարծես սովորեցնում է, որ վաղ թե ուշ գրեթե ամեն ժողովուրդ իր հայն է ունենում: Թեև եկե՛ք ընդունենք, որ մի այլ ազգի բնաջնջումը ոչ միշտ է Ձեր կատարելագործությունը կատարվում:

– Ինչ՞եր եք շարունակ հայտարարում,– ընդվզում է Թալեաթ փաշան: – Քանի՞ անգամ պետք է Ձեզ համար կրկնեմ՝ 1915 թ. երիտթուրքական կառավարության ձեռնարկած անհրաժեշտ միջոցառումները մի բան էին, իսկ Սալոմոն Թեյլիբյան անունով մի հայ ոճրագործի Հարդենբերգ փողոցում կատարած նենգ սպանությունը՝ մի այլ բան:

– Թեհլերյան,– ուղղում է երիտասարդը,– դեմ չե՞ք լինի, եթե այժմ գնամ լսելու պապիկիս դեմ հարուցված դատաքննություն շարունակությունը:

– Պապի՞կ,– հարցնում է Թալեաթ փաշան գաղտնիք գուշակողի պես:

– Ձեր մտածածը չէ, պապիկ հայերեն մեծ հայրիկ է նշանակում:

– Մեծ հայրի՞կ,– կրկնում է Թալեաթ փաշան՝ երեսը արհամարհանքով ծամածոնելով: – Ինչո՞ւ եմ ես ընդհանրապես խոսքի բռնվում կոնակից խփող մարդասպանի ժառանգի հետ:

8

Վկա տիկին Քրիստինե Թերզիբաշյան՝ նախընթաց վկայի կինը, 26 տարեկան: Հարցաքննությունն ընթանում է թարգմանչի միջոցով: (Երդման արարողությունից հետո).

Նախագահ.– Դեպքի մասին ոչինչ չգիտե՞ք:

Վկա.– Ոչինչ:

Պաշտպան ֆոն Գորդոն.– Խնդրում եմ վկային հարցնել ոճրագործությունների մասին: Նախ՝ թե պատերազմի ժամանակ իր հայրենիքում է եղել, և ապա՝ որտե՞ղ էր բնակվում:

Վկա.– Ես էրզրումում եմ եղել:

Նախագահ.– Դա Ձեր հայրենի՞քն է:

Վկա.– Այո՛:

Նախագահ.– Այնտեղ տեղի ունեցե՞լ են տեղահանություններ:

Վկա.– 1915 թ. հուլիսին հավաքեցին այնտեղի բնակիչներին ու ասացին, որ պետք է հեռանան քաղաքից: Քաղաքի հարուստներն այդ լուրն ստացան ութ օր առաջ, մյուսները՝ տեղահանությունից մեկ ժամ առաջ:

Նախագահ.– Նկարագրեցե՞ք, թե ինչքա՞ն մարդ տեղահանվեց, թե ինչպե՞ս կատարվեց այդ ամենը, թե Դուք ինչքա՞ն քայլեցիք, և ի՞նչ պատահեց:

Վկա.– Մեր ընտանիքը 21 հոգուց էր բաղկացած: Մնաց միայն երեքը:

Նախագահ.– Ինչքա՞ն էր մեծ խումբը:

Վկա.– 500 ընտանիք:

Նախագահ.– Ինչպե՞ս մահացան Ձեր ընտանիքի անդամները:

Վկա.– Մեզ հետ էին հայրս ու մայրս, երեք եղբայրներս, ամենամեծը՝ 30 տարեկան, երեք տղաներ՝ ամենափոքրը վեց ամսական, ամուսնացած քույրս՝ ամուսնու և վեց երեխաների հետ, ամենամեծը՝ 22 տարեկան: Մեփական աչքերովս տեսա բոլորի մահը: Միայն երեքը ողջ մնացին ու փրկվեցին: Երզվում եմ, որ նրանք սպանվեցին Կոստանդնուպոլսից եկած հրամանով:

Նախագահ.– Ի՞նչ եղանակով:

Վկա.– Երբ մի փոքր գնացինք, խմբից առանձնացրին 500 երիտասարդ: Նրանց թվում էր եղբայրներիցս մեկը: Սակայն նրան հաջողվեց փախչել ու ինձ մոտ գալ: Ես նրան աղջկա շորեր հագցրի:

Նախագահ.– Ի՞նչ եղան առանձնացվածները:

Վկա.– Նրանց իրար կապեցին ու ջուրը գցեցին:

Նախագահ.– Որտեղի՞ց գիտեք:

Վկա.– Մեփական աչքերով տեսա:

Նախագահ.– Որ նրանց գե՞տը նետեցին:

Վկա.– Այո՛, նրանց գետը նետեցին, և հոսանքն այնքան սրընթաց էր, որ բոլոր ջուրը նետվածներին քշեց-տարավ:

Նախագահ.– Ի՞նչ եղան մնացածները:

Վկա.– Մենք գոռում էինք, լաց լինում ու չգիտեինք ինչ անել: Սակայն մեզ անգամ լաց լինել չէին թողնում, այլ սվիններով առաջ էին մղում:

Նախագահ.– Ովքե՞ր էին դրանք:

Վկա.– 30 ոստիկան և զինվորների մի ջոկատ:

Նախագահ.– Նրանք աջ ու ձախ հարվածո՞ւմ էին:

Վկա.– Այո՛:

Նախագահ.— Հետո ի՞նչ պատահեց Ձեր ընտանիքի անդամներին:

Վկա.— Մենք ինչ-որ կարող էինք շալակել, դրանով հասանք Մալաթիա: Այնտեղ մեզ լեռ բարձրացրին ու տղամարդկանց կանանցից բաժանեցին: Կանայք կանգնած էին տղամարդկանցից մոտ տասը մետր հեռու և կարող էին իրենց աչքերով տեսնել, թե ինչ պատահեց իրենց տղամարդկանց:

Նախագահ.— Ի՞նչ կատարվեց տղամարդկանց հետ:

Վկա.— Նրանց կացնահարեցին ու ջուրը նետեցին:

Նախագահ.— Ուրեմն կանայք ու տղամարդիկ ա՞յս ձևով կոտորվեցին:

Վկա.— Միայն տղամարդիկ այս ձևով մահացան: Երբ մի փոքր մթնում էր, ոստիկանները գալիս էին ու ընտրում ամենագեղեցիկ կանանց ու աղջիկներին և տանում, իրենց կին դարձնում: Ոստիկաններից մեկն էլ ինձ մոտ եկավ և ուզում էր իրեն կին տանել: Ովքեր չէին հնազանդվում ու տեղի չէին տալիս, նրանց սվինահարում էին կամ երկու ոտքից բռնելով՝ պատառոտում: Մինչև իսկ ճեղքում էին հողի կանանց կողերը, երեխաներին դուրս հանում ու դեն նետում: (Մեծ իրարանցում սրահում: Վկան բարձրացնում է ձեռքը): Երդվում եմ:

Նախագահ.— Ինչպե՞ս եք Դուք փրկվել:

Վկա.— Եղբորս էլ գլուխը կտրեցին: Երբ մայրս դա տեսավ, ընկավ ու տեղում մահացավ: Հետո մի թուրք եկավ ինձ մոտ և ուզում էր իրեն կին տանել, և երբ ես նրան բանի տեղ չդրեցի, երեխայիս առավ ու դեն շարտեց:

Նախագահ.— Եվ այս ամենը իրո՞ք ճշմարիտ է, երևակայություն չէ՞:

Վկա.— Ինչ որ պատմեցի, շատ ավելի նվազ է, քան ճշմարտությունը: Շատ ավելի վատ է եղել:

Նախագահ.— Ո՞ւմ էին այդ ժամանակ այդ արհավիրքների պատասխանատուն համարում:

Վկա.— Դրանք կատարում էին Էնվեր փաշայի հրամանով, և զինվորները ստիպում էին տարագիրներին ծնկի գալ ու գոչել՝ *կեցցե՛ փաշան*, քանի որ նրանք փաշայի թույլտվությամբ էր, որ ապրում էին (հուզում դահլիճում):

Պաշտպան Նիմայեթ.— Այստեղ՝ դահլիճում, բազմիցս գոյացած հուզմունքից պարզ դարձավ, որ վկայի ցուցմունքները գրեթե անհավատալի են թվում: Սակայն գոյություն ունեն այդպիսի հազարավոր զեկույցներ: Եվ որպեսզի վկայի արժանահավատության վրա ամենաթեթև տարակուսանք չընկնի, պիտի խնդրեն հարցաքննել երկու իրազեկ մարդկանց՝ պարո՛ն պրոֆ., դ-ր Լեփսիուսին և Նորին գերագանցության Լիման ֆոն Չանդերսին:

Թեև Թալեաթ փաշան հայտարարել էր, որ այլևս չի ցանկանում խոսել մարդասպանի թոռան հետ, հենց նոր լսածի պատճառած վրդովմունքը իրեն դարձյալ Մելիքյանի կողմն է քշում:

– Ձզվել եմ այս մշտական ու ահավոր պախարակումներից: Այդ կինը չգիտեմ, թե ինչ է ասում: Ձէ՞ որ ինքը կենդանի է: Սակայն Թուրքիայում հայերի կարծեցյալ կոտորածների պատմությունը նույնն է, միշտ մյուսներն են, որ իբր թե այդ օրերին սպանվել են:

Սողոմոն Մելիքյանի ճակատը ծածկվում է կնճիռներով: Հանում է ակնոցը, զննող հայացքով դիտում ապակիների միջով, ապա փշում ձախ ապակու վրա ու մաքրում բաճկոնի թևքով: Այնուհետև մտմտալով ասում է.

– Տարօրինակ է, Թալեաթ փաշա:

– Ի՞նչն է տարօրինակ,– հնչում է պատասխանը:

– Այն, որ ոչ թե Ձեր անունը տրվեց, այլ Ձեր մեղսակցի՝ էնվեր փաշայի:

– Մեղսակի՞ց: Այսուհետև, պարո՞ն, Ձեր բառերն ավելի զգուշորեն ընտրեցե՛ք: Էնվերն այն ժամանակ նախարարների խորհրդում ռազմական նախարարն էր, 1909 թ. մեր հիմնադրած «Ազատություն և առաջադիմություն» կոմիտեի շատ կարող ու մեծավաստակ մարտընկերը:

– Որը 1918 թվականին նույնպես կարողացավ խույս տալ արդար պատժից և Բեռլինով փախչել Մոսկվա,– շարունակում է Մելիքյանը,– որը 1921 թ. գժտվեց սովետների հետ և Բուխարեստում հակաբոլշևիկյան ապստամբություն հրահրեց: Իսկ 1922 թվականին, նստած Կարսի նահանգում, կրկին հայերի կոտորածների հրաման տվեց՝ Երևանից արևմուտք ընկած տարածքներում: Բայց 1922 թվականի օգոստոսի 5-ին Տաջիկստանում ընկավ սովետների դեմ կռվում:

– Էնվե՞րն էլ է մահացել, ցավում եմ:

– Արդարություն ուչացած մի արտահայտություն:

– Մի՛ ձեացրեք: Ձեր նողկալի գոհունակությունը անկարելի է թաքցնել: – Թալեաթ փաշան զայրացած՝ խոսակցին ձեռքով վանում է: – Որպեսզի մի բառ ևս վատենեմ այդ կարծեցյալ վկայի մասին, ասեմ, որ դատարանում ուղղակի աչքի է զարնում հոտառություն պակասը: Մարդասպանության այս դատական գործում հարցաքննել մի հայուհու նշանակում է այծին պարտիզպան կարգել ...

– Իսկ ի՞նչ եղան այն հարյուր հազարավոր հայուհիները, որոնք համալրեցին թուրքական հարեմները կամ բռնի ուժով ամուսնացան: Երևում է՝ լավ կարծիքի չեք կանանց մասին, Թալեաթ փաշա: Դա Ձեր կամքն է: Թերևս ընդունեք գերմանացի գրող Արմին Վեգների ցուցմունքը, որ սղազրել է միայն դատարանի քարտուղարը: Ցավոք, նախագահող դատավոր Լեմբերգը հայտնի պատճառներով թույլ չտվեց, որ Վեգները իր ցուցմունքը տա դատարանի ու երզվյալների հետ երես առ երես: Բայց ես Ձեզ համար սիրով կկարգամ սղազրու-թյունից մի հատված:

– Նեղություն մի՛ կրեք, պարո՛ն Մելիքյան: Ինչպես տեսնում եմ դատարանի ներկա իրադրությունը, ես Ձեզանից, միևնույն է, չեմ կարողանա փախել:

Սողոմոն Մելիքյանը ուղղում է ակնոցը: Ապա առանց հատուկ շեշտադրության ընթերցում է սղազրությունը. «Վկա Արմին Թ. Վեգներ, բնակություն վայրը Նոյգլոբսով/Մարկ, սույնով հայտնում է, որ պատերազմի ժամանակ եղել է սանիտարական մի առաքելության անդամ, ըստ որում 1915 թ. եղել է Դարդանելում և Կոստանդնուպոլսում: Այստեղից, օգտագործելով արձակուրդը, 1915 թ. հուլիս–օգոստոս ամիսներին գնացել է Փոքր Ասիա՝ ստուգելու կոտորածների մասին տարածվող լուրերը: Նա այցելել է անապատի ամենատարբեր վայրերում սփռված աքսորյալների բազմաթիվ ճամբարներ և սեփական աչքերով տեսել անսահման թշվառությունն ու ծանր համաճարակները: Նա հանդիպել է մարդկանց, որոնք ոսկի էին կուլ տվել այն թաքցնելու և ապա կղկղանքի մեջ փնտրելու համար: Նա տեսել է, թե ինչպես հայերն իրենց հատուկ եռանդով փորձել են անապատում բնակություն հաստատել ու առևտրով զբաղվել: Սակայն հագիվ գործն սկսած՝ ամեն ինչ իզուր է անցել, քանի որ նրանց կրկին քչել են հեռուները: Զարդերի մասին նա պատկերավոր նկարագրություններ է լսել ինչպես հայերից, այնպես էլ թուրքերից: Արմին Վեգներն առաջարկել է դատավարություն ժամանակ բոլոր երզվյալներիին ներկայացնել մեծ մասամբ իր ձեռքով արված բազմաթիվ լուսանկարներ, որոնք բացահայտում են տարագիր հայերի ծայրահեղ թշվառությունն ու կոտորածների հետքերը: Նա իր տեսած սարսափները նկարագրել է 1919 թ. հունվարին Ամերիկայի նախագահ Վիլսոնին ուղղած բաց նամակում, որը լույս է տեսել «Berliner Tageblatt»-ում: Այս առումով արժե հիշատակել նաև նրա «Ճանապարհ առանց տունդարձի» աշխատությունը, որը լույս է տեսել Դրեզդենի Sebyllen հրատարակչությունում»:

Մեկիքյանը թուղթը ցած է գցում ու նայում հատակին: Այս փոքր դադարով նա ուզում է Թալեաթ փաշային առիթ տալ՝ խորհելու Վեգների ցուցմունքի մասին:

– Գրողները նախընտրում են հորինված բաները, քան ճշմարտությունը, – ասում է Թալեաթ փաշան՝ վերջ դնելով խոսակցությունը Արմին Վեգների ցուցմունքների մասին: Մի այլ բան է հուզում Թուրքիայի նախկին նախարարին. «Այդ թանաքակերը իսկապե՞ս գրել է Ամերիկայի նախագահին»:

– Ո՛չ միայն գրել է, Թալեաթ փաշա: Նա միացել է բոլոր նրանց, ովքեր չէին ուզում, որ աշխարհը հայացքը թեքի, երբ Օսմանյան կայսրությունում հայ ժողովուրդը հետևողականորեն բնաջնջվում է:

– Պահ՛հ, – դուրս է թռչում Թալեաթ փաշայի բերանից:

Մեկիքյանը մեքենայաբար ձեռքը տանում է բաճկոնի գրպանը: Մինչ ձեռքերը արագ-արագ հարթեցնում են մի թղթի կտոր, նա ասում է.

– 1972 թ. դեկտեմբերին Վեգները մի հարցազրույցի ժամանակ վկայել է, որ ինքը երբ Ֆելդմարշալ Փոն դեր Գուլցի շտաբի հետ դեպի Բադդադ էր ուղևորվում, հաճախ է անցել հայերի մահվան ճամբարների մոտով: Ըստ Վեգների մինչ թուրքերը խուսափում էին այդ ճամբարների մասին խոսելուց և ժխտում դրանց գոյությունը, գերմանացիները դրանք չտեսնելու էին տալիս: Նախ չէին ուզում տեսնել այդ ամենը, քանի որ թուրքերի հետ դաշնակից էին, ապա վախենում էին հիվանդություններից ...:

Չնայած Թալեաթի ձանձրույթ արտահայտող դեմքին՝ Սողոմոն Մեկիքյանն այժմ սկսում է կարգալ Վեգների պատասխանները հարցազրույցից. «Վերադարձիս ձերբակալվեցի, այն էլ գերմանացիների կողմից, որովհետև թուրքերը նկատել էին, որ ես գրադվում էի հայերով: Այսպես, այլ իրերի թվում անապատում գտնվող բռնագաղթվածներից վերցրել էի նամակներ, որ գոտուս տակ թաքցնելով՝ հասցրել էի Կոստանդնուպոլիս: Այնտեղից դեսպանի միջոցով դրանք ուղարկել էի Ամերիկա, քանի որ այն ժամանակ Ամերիկան դեռ պատերազմի մեջ չէր մտել: Մակայն թուրքերն այդ նկատել էին ու նրանց հաճելի չէր, որ ինչ-որ մեկը հետամտում է այդ գործին: Ես, իհարկե, կապի մեջ էի նաև Յոհաննես Լեփսիուսի՝ գերմանացի նշանավոր արևելագետի հետ, որը դեռևս 1895 թվականից, երբ Արդուլ Համիդի իշխանության օրոք տեղի ունեցան հայերի նկատմամբ հալածանքները, հայերի պաշտպանն էր: Ես նրան ժամանակ առ ժամանակ փոստային բացիկների միջոցով տեղեկություններ էի ուղարկում. «Եղա Դեր Չորում և անապատի այլ վայ -

րերուն, սակայն այստեղ այլևս հայկական գորգեր չկարողացա ճարել»։ Դա լոկ ծածկագիր էր, որի նպատակն էր բացիկը գրաքննությունից զերծ պահել»։

Թալեաթ փաշան, բերանը լայն բացած, հորանջում է։ Բերանի առաջ պահած մատանիներով զարդարված ձեռքի հետևից երևում են բեղերի ոլորված ծայրերը։

– Կա նաև գերմանացի մեկ այլ գրող՝ Ֆրանց Վերֆելը, Թալեաթ փաշա։ Նա 1928 թ. ճանապարհորդեց Թուրքիայում և 1933 թ. գրեց ազգային էպոս իմ նախնիների բնաջնջման մասին։ Եվ ինձ թվում է, Թալեաթ փաշա, որքան ժամանակն անցնի, այնքան ավելի այժմեական կդառնա Վերֆելի «Մուսա լեռան 40 օրը» վեպը։ Սա շատ մեծ բան է և, ինչպես ասացի, սրանք հայ ականատեսներ չեն՝ Վեգներ ու Վերֆել անուններով այս գրողները։

– Դա նրանց ավելի արժանահավատ չի դարձնում. ճշմարտություն և բանաստեղծություն, ինչպես գերմանացի մի մեծ բանաստեղծ անցյալ դարում անվանել է իր կենսագրականը։

– «Բանաստեղծություն և ճշմարտություն» է դա կոչվում, հեղինակը՝ Գյոթե,– ուղղում է ամերիկացին։

Այստեղ Մելիքյանի գլխում մի միտք է ծագում։ Խոսակցի սնափառությունը դիպչելու միտումով նրան առաջարկում է կարդալ այն հատվածները, որտեղ Ֆրանց Վերֆելը նկարագրել է Թալեաթ ու էնվեր փաշաներին։ «Ի դեպ, դա տեղի է ունենում վերը նշված պատվելի Լեփսիուսի միջոցով՝ նրա 1915 թ. օգոստոսի 10-ին Բարձր դռան ռազմական նախարարին կատարած այցելություն ատիթով»։

– Ե՞ս։ Իսկական գրքո՞ւմ։ Որը գրվել է իմ մահից հետո՞։

Թալեաթ փաշան չի կարող լավ բան ակնկալել։ Սակայն նկարագրված լինել վեպում՝ լրիվ անունով, ուզի, թե չուզի, իր բնավորություն համաձայն խնդրում է տեսնել համապատասխան հատվածը։

– Ըստ Ֆրանց Վերֆելի տվյալների՝ նա իր գրական ելույթների ժամանակ միշտ կարդացել է այս գլխից։ Եվ պատահական չէ, որ Սողոմոն Մելիքյանը սկսում է դ–ր Լեփսիուսի և էնվեր փաշայի միջև տեղի ունեցած վիճաբանությունից։

«Լեփսիուսը ջղաձգորեն իրար է սեղմում ձեռքերը, սակայն ոչ մի բառ չի ասում։ Այս բախտախնդիր ու շփացած մարդուկը աշխարհակալ տերության բացարձակ տիրակալն է։ Նրա նրբակերտ, գայթակղիչ գլխիկն այնպիսի թվեր է հորինում, որ իրականությանը զիտակ ամեն մարդու պեսք է ապշեցնեն։ Պատվելիին նա խաբել չի կարող, քանի որ վերջինս ստույգ զիտի, որ Անատոլիայում հազիվ վեց միլիոն մաքուր

թուրք կա: Եթե անգամ հաշվի առնվեն Հյուսիսային Պարսկաստանի, Կովկասի, Քաշգալի ու Թուրքեստանի բոլոր վրանաբնակ թուրք ազգությունները, ինչպես նաև Եվրոպայի կեսի չափ տարածք զբաղեցնող տափաստաններում թափառող ձիագողերը, ամբողջը դարձյալ քսան միլիոնի չի հասնի: «Նման երագները,–մտածում է Լեփսիուսը,– ազգայնական թմրամոլության արդյունք են»: Միաժամանակ, սակայն, նա կարեկցանքով է լցվում պատերազմի այդ նրբակազմ աստծո՝ մանկամիտ Նեոի հանդեպ: Յոհաննես Լեփսիուսը ասում է բանիմաց մարդու ձայնով. «Դուք ցանկանում եք նոր կայսրություն հիմնել, Չերդ գերագանցություն: Սակայն նրա հիմնապատերի տակ կմնա հայ ժողովրդի դիակը: Կարո՞ղ է դա օրհնություն բերել: Միթե՞ հնարավոր չէ, նույնիսկ այժմ, խաղաղ մի ուղի որոնել»:

Այստեղ Էնվեր փաշան առաջին անգամ բացահայտում է ողջ ճշմարտությունը: Նրա դեմքի գուսպ ժպիտը չքանում է, աչքերը դառնում են սառն ու սևեռուն, իսկ շրթունքները նահանջում են խոշոր, գիշատիչ ատամներից: «Մարդն ու ժամտախտի բացիլները իրար հետ հաշտ ապրել չեն կարող,– ասում է նա: – Խաղաղություն չկա»:

– Կարծում էի, որ այդ վերջերս Թալեաթ փաշայի մասին է արտահայտվում, պարո՞ն,– ընդմիջում է Թուրքիայի ներքին գործոց նախկին նախարարը հիասթափված:

– Մի վարկյան,– Մելիքյանը թրջում է ցուցամատն ու թերթում մի քանի էջ կա: – Ահա՛ Համապատասխան Հատվածը:

Երիտասարդն ուղղում է ակնոցն ու ուժեղ հաղալով մաքրում կոկորդը: Ապա կարդում է ցածր, բայց հաստատուն ձայնով.

«Անհամար ձեռքեր թափով բացում են դռները, որոնք կառավարական գրասենյակների միջով տանում են Թալեաթի աշխատասենյակը: Հաստանդամ նախարարի համար այդ գրասենյակը չափազանց փոքր է: Երբ հսկան, ինչպես այժմ, բարձրանում է գրասենդանից, նա խափանում է պատուհանի լույսը: Թալեաթի խոշոր գլխի վրա սպիտակկին են տալիս քունքերը: Արևելցու ուռուցիկ շրթների վերևում ճոճվում են ձյութի պես սև, փոքրիկ բեղերը: Պարարտ կրկնակզակը դուրս է մղվում բարձրադիր օձիքի լայն կտրվածքից: Բամբակյա սպիտակ բաճկոնակը, որպես անկեղծության խորհրդանիշ, ծածկում է աղեղնաձև դուրս ընկած որովայնը: Ամեն անգամ որ Թալեաթ բեյը տեսնում է երկիշխանության այդ համակառավարչին՝ Էնվերին, պահանջ է զգում իր ուժեղ թաթը հայրաբար դնել շնորհալի այդ երիտասարդի նեղ ուսին: Սակայն ամեն անգամ Էնվերի դեմքին ծվարած սառը վեհերոտությունը այդ մտերմիկ մերձեցմանը արգելք է հանդիսանում: Եվ դա զարմանալի է, քանի որ

Թալեաթը չափազանց հաղորդասեր ու ճարտարախոս մարդ է, որն իր բացարձակ գերազանցությամբ կարող է միանգամից հինգ դիվանագետի պատին սեղել, մինչ Էնվերը՝ ժողովրդի կուռքը, կայսերական արքայադստեր ամուսինը, հաճախ մեծ ընդունելությունների ժամանակ կարող է կես ժամ շարունակ մտամոլոր ու շփոթված մի կողմ քաշված, կանգնած մնալ: Թալեաթն իր մտտ, հսկա ձեռքն իջեցնում է ու բավարարվում մեկ հարցով.

«Ուրեմն գերմանացին քեզ մո՞տ էր»:

Էնվեր փաշան հայացքը հառում է դեպի Բոսֆոր, նրա խայտացող ջրերով, շտապող շոգեմավերով ու փոքրիկ մակույկներով, օրվա այդ ժամի լույսի մեջ անբնական թվացող մշտադալար նոճիներով ու ավերակներով: Ապա նրա հայացքը կրկին ներս է գալիս ու շրջագայում դատարկ աշխատասենյակում, մինչև կանգ է առնում գորգածածկ փոքրիկ սեղանի վրա հանգչող թանկարժեք իրի՝ հեռագրական մի հին սարքի վրա: Այդ խղճուկ գործիքի վրա Մորզեի այբուբենն է մատնահարել փոստի և հեռագրատան ստորին պաշտոնյա Թալեաթը նախքան նրա՝ Իթթիհատի հեղափոխության միջոցով խալիֆայական կայսրության պետական գործչի առաջին աստիճանին բարձրանալը: Թող յուրաքանչյուր այցելու ըստ պատշաճի հիանա գլխապտույտ բերող վերելքի այս խորհրդանիշով: Էնվերը նույնպես բարյացակամությամբ է նայում Մորզեի այդ նշանավոր գործիքին, մինչև որ հիշում է հարցը. «Այո՛, գերմանացին: Նա մի քիչ փորձեց ռայխսբազով սպառնալ...»:

Թալեաթ փաշան կնճոտտում է ճակատը: Իր մասին ասվածը սրբտովը չէ: Ուրեմն այդ Վերֆելը նրան չի հետաքրքրում: Վերջապես Թալեաթն ասում է բարձրաձայն.

– Եկե՛ք գնանք լսելու դատարան կանչված երկու փորձագետի ցուցմունքները: Նրանք արդեն երզվել են և այժմ տարանջատելու են ճշմարտությանը բանաստեղծությունից:

10

Փորձագետ, գրող դ-ր Յոհաննես Լեփսիուս, 62 տարեկան, ավետարանական (փորձագետների երդման արարողությունից հետո):

Նախագահ.– Դուք գիտեք, թե խոսքն ինչի մասին է: Խնդրում եմ շատ հեռվից չսկսել և արտահայտվել միայն հետևյալի մասին. 1915 թ. հայկական ջարդերի մեծածավալ մեծ վայրագություններ շա՞տ են տեղի ունեցել, և ըստ Ձեր ուսումնասիրության ու փորձառության, հավաստի՞ են վկաների նկարագրություններն ու ամբաստանյալի՝ իր անձնական վերապրումների մասին տված տեղեկությունները:

Փորձագետ Լևսիսիուս.— Համընդհանուր տեղահանությունը որոշվել էր երիտթուրքական կոմիտեի կողմից՝ ներքին գործոց նախարար Թալեաթ փաշայի, նաև ռազմական նախարար Էնվեր փաշայի հրամանով և իրագործվել է երիտթուրքական կոմիտեի կազմակերպության օժանդակությամբ: Տեղահանությունը, ընդհանուր աքսորը, որի որոշումը ընդունվել էր դեռևս 1915 թ. ապրիլին, վերաբերում էր Թուրքիայի ողջ հայ ժողովրդին՝ չնչին բացառություններով, որոնց ես դեռ կանդրադառնամ: Պատերազմից առաջ Թուրքիայում ապրում էր 1.850.000 հայ: Տեղահանվել է մոտավորապես 1.400.000 հայ: Ինչպե՞ս էր հնարավոր այդքան կարճ ժամանակում մեկ միլիոն մարդ ոչնչացնել: Դա միայն հնարավոր էր՝ կիրառելով ամենավայրագ եղանակները, ինչպես ապացուցվել է Կոստանդնուպոլսի ռազմական դատարանում Թալեաթ փաշայի և նրա ընկերների դեմ հարուցված դատավարության ժամանակ: Հայերին ոչնչացնելու հրամանի կատարման երաշխիքն այն էր, որ տեղահանության իրականացումը Կոստանդնուպոլսից հանձնարարված էր կուսակալներին, մահանգապետներին և քաղաքագլուխներին, այսինքն՝ Թուրքիայի վերին պաշտոնյաներին, կառավարության նախագահներին ու մահանգային խորհրդականներին: Այն պաշտոնյաները, որոնք չէին հնազանդվում, աշխատանքից հանվում էին: Օրինակ՝ Հալեայի կուսակալ Ջելալ փաշան մերժել էր իր կուսակալությունում ի կատար ածել հայերի արտաքսման հրամանը: Թալեաթը պաշտոնանկ արեց նրան: Բանակի 3-րդ զորամիավորման պետը հրաման արձակեց, ըստ որի որևէ թուրք, որ օգնություն ցույց կտա հայերին, կսպանվի իր իսկ տան առաջ, իսկ նրա տունը կհրկիզվի: Ակամա հարց է առաջանում՝ ինչպե՞ս մման անցքերը պատմականորեն հնարավոր դարձան: Հայկական հարցն ինքնաբույս տունկ չէ, այն եվրոպական դիվանագիտության գործն է: Հայ ժողովուրդը Ռուսաստանի ու Անգլիայի քաղաքական շահերի գոհը դարձավ: Երկու պետությունների մրցակցությունն Արևելքում սկզբնավորվում է Ղրիմի պատերազմից ու Բեռլինի վեհաժողովից: Լոնդոնի ու Պետերբուրգի միջև դիվանագիտական շախմատային խաղում հայը զինվորն էր, որ մերթ առաջ էր մղվում, մերթ գոհ տրվում: Մարդասիրական պատճառները, ինչպես «Քրիստոնյաների հովանավորությունը», պատրվակներ էին: Երբ Արդուլ Համիդը 1895 թ. ստորագրել էր Անգլիայի, Ռուսաստանի ու Ֆրանսիայի պարտադրած բարենորոգումների ծրագիրը, ծանուցեց, որ Հայկական հարցն Անգլիայի համար լուծված է: Իշխան Լոբանովը սուլթանին հասկանալ տվեց, որ մտահոգության կարիք չկա, քանի որ Ռուսաստանը նշանակություն չի տալիս բարենորոգումների իրագործմանը: Սուլթանն այստեղից հետևելություններ արեց:

Պաշտպան Վերթաուեր.— Դուք ասացիք, որ դիվանագիտական խաղը Ռուսաստանի ու Անգլիայի միջև նպաստեց հայերի բնաջնջմանը, ինչո՞ւ:

Փորձագետ Լեփսիուս.— Որովհետև նրանք թուրքերին վախ ներշնչեցին, որ մտադիր էին Հայաստանին անկախություն տալ, որով կվտանգվեր ասիական Թուրքիայի գոյությունը:

Պաշտպան Վերթաուեր.— Առաջներում լսում էինք, թե պատճառն այն է, որ թուրքերը մահմեդական են, իսկ հայերը՝ քրիստոնյա, և որ ատելությունը հարյուրավոր տարիների վաղեմություն ունի:

Փորձագետ Լեփսիուս.— Համաթուրքական, համախալամական կայսրություն ստեղծելու ցնորամիտ այդ գաղափարը, որտեղ քրիստոնյաների համար տեղ չէր լինելու, առաջինը հղացել են կոմիտեն ու Էնվեր փաշան:

11

— Պարոն փորձագետը ևս, — դիմում է Սողոմոն Մելիքյանը Թալեաթին, — իր փաստարկներում հիշատակեց խորհրդարանի Հայ անդամ Վարդգեսին, որը 1915 թ. ապրիլին Կոստանդնուպոլսի Հայ մտավորականների ձերբակալումից հետո բացատրություն է պահանջել Ձեզնից: Դ-ր Լեփսիուսը բառացի մեջբերեց Ձեր պատասխանը. «Մեր տկարության օրերին դուք բռնեցիք մեր կոկորդն ու բարձրացրիք Հայկական բարենորոգումների հարցը: Ահա թե ինչու մենք օգտագործելու ենք ստեղծված նպաստավոր կացությունը՝ Ձեր ժողովրդին այնպես ցրելու, որ 50 տարով մոռանաք բարենորոգումների գաղափարը»:

— Հիշում եմ, — չչնջաց Թալեաթ փաշան՝ երեսը պահած ձեռքի հետևում, — այս բառերն ասվեցին իմ Հայ բարեկամ Վարդգեսի հետ զրույցի ժամանակ: Դրա վրա Վարդգեսը հարցրեց, թե արդյոք մտադի՞ր ենք չարունակել Աբդուլ Համիդի գործը:

Սողոմոն Մելիքյանը դեպի խոսակիցն է մոտեցնում գլուխը: Նա ցանկանում է ստուգել խոսակցին, երբ հարցնում է.

— Վարդգեսին անկեղծ պատասխան տվեցի՞ր:

— Կարծես չգիտեք, — Փչչացնում է Թալեաթ փաշան: Նրան բարկացնում է, որ իրեն այդ աստիճանի ապուշի տեղ են դնում: Ապա կտրուկ պատասխանում է.

— Բավական անհաջող հարց մի մարդու կողմից, որը գիտի պատմության հետագա ընթացքը:

Երիտասարդը ժպտում է անխռով.

– Ես դա Զեր բերանից էի ուզում լսել, Թալեաթ փաշա:

– Նա ինձ հարցրեց, թե մտադի՞ր ենք շարունակել սուլթան Համիդի վարած բնաջնջման գործը: Ես Վարդգեսին կարճ ու կտրուկ պատասխանեցի՝ այո՛: Բայց ինչի՞ համար է այս ամբողջ շաղակրատանքը: Ես մնում եմ նույն կարծիքին. խայտառակություն է, որ այստեղ խոսվում է ամեն ինչի մասին, բացի իմ՝ Գերմանիայի ամենահավատարիմ դաշնակցի սպանությունից մասին.

Սողոմոն Մելիքյանը լուում է: Կարծես թողնելով, որ իր վերջին բառերը մի անգամ ևս արձագանքեն իր հոգում: Այս աստիճանի խաբեությունն ու անպատկառությունը անգորություն զգացողություն են առաջացնում նրա մեջ: Ուստի նյութը փոխում է ու կանխագուշակելով դատավարությունը ընթացքը՝ ասում.

– Պաշտպան դ-ր Վերթաուերը իր պաշտպանական ճառում Զեզ բնորոշելու է որպես փախստական ոճրագործ, որը երբեք գերմանացի ժողովրդի դաշնակիցը չի եղել, այլ սոսկ առնչվել է զինվորական նախկին ուժիմի հետ:

– Հետաքրքրական է,– մեջ է ընկնում Թալեաթ փաշան: Նրա նպատակն է՝ կասեցնել տվյալ բոլորի հոսքը: Բարձր դոան ներքին գործոց նախկին նախարարը այդ պահին ի վիճակի չէ ձևակերպելու որևէ ընդդիմաբանություն:

– Այլևս առաջ չեմ ընկնի,– ասում է Սողոմոն Մելիքյանը ներողամտությամբ հայցող տոնով: – Սակայն մի գաղտնիք ևս կցանկանայի Զեզ բացահայտել, Թալեաթ փաշա. հաջորդ փորձագետի վկայությունն ավելի քան գոհացուցիչ կլինի Զեզ համար:

Մարմնեզ մարդը ձեռքով վանողական նշան է անում: Մինչև անգամ նրա բեղերի ցցված ծայրերը պատրաստ էին հուժկու հակահարվածի: Թալեաթ փաշայի հույսը, որ դատավարությունը հոգուտ իրեն կընթանա, թեև զգալիորեն պակասել է, սակայն դեռ ամբողջովին սպառված չէ: Նա վրդովված փնթփնթում է.

– Այս ամենը ի վերջո վեր է ածվում զոհի հանդեպ դավադրություն:

Ապա չկարողանալով հաղթահարել հետաքրքրությունը՝ հարցնում է.

– Ծանո բարի, ի՞նչ է այդ մարդու անունը:

– Նորին մեծություն գեներալ Օտտո Լիման Փոն Զանդերս:

Պատշաճելով վկայի անվան՝ Մելիքյանի պատասխանը հնչում է, ինչպես շեփորի ձայնը գորանոցի հրապարակում:

Փորձագետ Չանդերս.– Պարոն դ-ր Լեփսիուսի ասածին ուզում եմ ռազմական տեսակետից մի քանի բան ավելացնել: Իմ կարծիքով, այն ամենը, ինչ կատարվել է Հայաստանում և ինչ ամփոփված է «Հայ-կական ջարդեր» անվան տակ, պետք է երկու մասի բաժանել: Առաջինը, ըստ իս, հայերի տեղահանության երիտթուրքերի կառավարության հրամանն է: Այդ հրամանի համար, ուրեմն, կարող ենք երիտթուրքական կառավարությանը պատասխանատու համարել, ըստ որում՝ կարգադրության համար ամբողջովին, իսկ հետևանքների համար՝ մասամբ: Երկրորդը՝ Հայաստանում տեղի ունեցած ռազմական բախումներն են. նախ՝ որովհետև հայերը պաշտպանվում էին և չէին ուզում զինաթափվել թուրքական կառավարության հրամանով, և ապա, որ անկասկած ստույգ է, որ նրանք մասամբ ռուսների կողմից թուրքերի դեմ դուրս եկան: Բնականաբար դա պատճառ դարձավ բախումների և, ինչպես սովորաբար պատահում է, պարտվող կողմի նախճիրի: Կարծում եմ, որ սրանք այնպիսի բաներ են, որ պետք է տարբերակել: Կառավարությունը կարգադրել է տեղահանությունը, ըստ որում ինչպես զինվորական, այնպես էլ քաղաքացիական իշխանությունների զեկույցների հիման վրա, որոնք ռազմական պատճառներով անհրաժեշտ են համարել Արևելյան Անատոլիան դատարկել հայերից:

Թեթևացած մարդու մի ժպիտ պարզորոշ գծագրվում է Թալեաթ փաշայի դեմքին: Նա իր գոհունակությունը դժվարությամբ է թաքցնում:

– Մի՞թե այս խոսքերը չեն պարզաբանում մեր միջոցառումների ստիպողական անհրաժեշտությունը, պարոն: Շնորհավորում եմ, այդ գեներալն իսկ և իսկ գերմանացի զինվորական է:

Թալեաթ փաշայի գովաբանական արտահայտությունը ամերիկացի պատմաբանին ուղղակի մարտահրավեր նետեց: Նա շատ բան ավելի լավ գիտի Թուրքիայի հայերի մասին իր ուսումնասիրությունների շնորհիվ:

– Գերմանացի զինվորականները Ձեզ մոտ՝ Թուրքիայում, միշտ էլ սիրված են եղել, այնպես չէ՞: Գուց փաշայի մասին արդեն խոսել ենք: Մինչև 1895 թ. գեներալն էր վարում Քրուսից և Մաուզերից գեներալ

մատակարարման բոլոր բանակցությունները: էլբրինգենի մի նավա-
չինական տորփեդո նավեր էր մատակարարում Թուրքիայի ռազմա-
ծովային նավատորմին:

Թալեաթ փաշան բարձրացնում է ձեռքը ի նշան առարկության:
Նրա դեմքն այլևս չունի մի քանի բուրբ առաջվա ուրախ արտահայ-
տությունը: Գերմանական զինվորականության հանդեպ բարեկամա-
կան զգացմունքներ տածելը մի բան է, իսկ այն խոսքը, որ դրամական
հարցերում բարեկամությունը վերջանում է, բոլորովին այլ բան: Այդ
դրույթը հաստում են նրա հետևյալ խոսքերը.

– Եթե Դուք այդպես լավատեղյակ եք մեր գործերին, պարո՛ն,
ապա Ձեր ուշադրությունից չպետք է վրիպած լինի, որ Քրուփը 1886
թ. Թուրքիային հավելյալ գներով վաճառել է 426 դաշտային հրե-
տանի և 60 հրասանդ:

Սողոմոն Մելիքյանն ապշած է:

– Իրականում դա ինձ համար նորություն է: Կասե՞ք, թե որտեղի՞ց
Ձեզ այդ մանրամասները:

– Այդ մասին ինձ պատմել են,– խուսափում է Թալեաթ փաշան
որոշակի պատասխանից:

– Ուրեմն Գերմանիայի զինվորականությունը ճանապարհ է հար-
թել գերմանական կապիտալի համար,– շարունակում է Մելիքյանը իր
ելույթը,– դա նշանակում է, որ Թուրքիան միայն 1889 թ. բանակի
սպառազինման համար իրացրել է 15 միլիոն մարկ Deutsche Bank
դրամատից փոխ առնելու միջոցով: Այսպիսով գերմանացիները
կրկնակի շահույթ ստացան և՛ զենք վաճառելով, և՛ համապատաս-
խան տոկոսավճար ստանալով:

Թալեաթ փաշան մտքով դեռ զենքի միջպետական գործարքի հետ
է, որը, լավագույն ցանկության դեպքում էլ չի կարելի բարեկամա-
կան անվանել: Եվ նա չի թաքցնում սրտում պահածը, երբ արտա-
հայտում է դժգոհությունը.

– Դեռ լավ հիշում եմ, պարո՛ն, թե ինչպես Գերմանիան 1919 թ. իր
հին նավատորմից դուրս գրված նավերը բարձր գներով մեր վզին
կապեց:

– Գործարքը գործարք է, Թալեաթ փաշա,– ծիծաղելով հաստա-
տում է Մելիքյանը: – Այդուհանդերձ, եթե արդարամիտ եք, եկեք ըն-
դունե՛ք, որ յուրաքանչյուր այդպիսի գործարքի համար թուրքական
կողմն ստանում էր լրացուցիչ բախշիչ:

Բարձր դոան միջնորդների կաշառակերությունն ուղղված բացա-
հայտ այդ մեղադրանքը Թալեաթ փաշայի վրա քիչ է ազդում:

– Արևելքի համար դա միշտ էլ սովորական բան է եղել: Ընդ որում,– երիտթուրքական ներքին գործոց նախկին նախարարը դյուրությամբ հիշում է,– ասում են, որ Գոլց փաշան, օրինակ, քանի որ այդ անունն այստեղ դեր է խաղում, միշտ հրաժարվել է նման բախչիչից: Դա անհամատեղելի էր նրա՝ պրուսական սպայի պատվախնդրության հետ, հայտարարել է նա ...

– Ասում են նաև,– հակաճառում է Մելիքյանը,– որ բարոն Փոն դեր Գոլցի, որին Դուք Գոլց փաշա անվանեցիք, նվիրատվության դրամը այնքան աղմուկով չի նետվել տուփը, որ լավեր եկեղեցով մեկ:

– Որքան բնորոշ է Ձեզ,– Թալեաթ փաշան զայրույթով է արձագանքում գերմանացի բարոն Փոն Գոլց փաշային վերագրվող կաշառակերության գունազարդված նկարագրությանը,– չե՞ք կարող որևէ մեկին թողնել առանց պախարակելու: Չեմ գարմանա, եթե նաև փառահեղ այդ գեներալին՝ Լիման Փոն Ջանդերսին, քննադատելու մի բան չգտնեք, պարոն Մելիքյան:

– Շատ լավ կարող եմ տարբերակել երկուսին: Նորին գերազանցություն գեներալ Լիման Փոն Ջանդերսը համարվում է Ադրիանուպոլսի ու Ջմյուռնիայի հայ բնակչության փրկիչը: Նրա միջամտության շնորհիվ էր, որ 1916 թ. հայերը մեծ մասամբ զերծ մնացին տեղահանումից: Իսկ Հիմա նա Բարձր ատյանի առաջ շատ լավ բաներ է ասելու Ձեր մասին, Թալեաթ փաշա: Մեջ է բերում Մելիքյանը:

14

Փորձագետ Չանդերս.– Բանակի հրամանատարներն ու քաղաքացիական իշխանությունները գեկուցել են Կոստանդնուպոլիս այն, ինչ որ ես մի քիչ առաջ ասացի, իսկ դրա հիման վրա տեղահանության հրամանները ընկել են հնարավորինս վատ ձեռքերի մեջ: Հարկ է այստեղ շեշտել, որ թուրքական ոստիկանությունը պատերազմից առաջ բավականին լավ վիճակում էր: Ուներ 85 հազար աշխատակից և իսկապես առաջնակարգ զորամաս էր: Մակայն հետագայում ընդգրկվեց բանակի մեջ և մասնատվեց ու ստեղծվեց մեծ մասամբ օժանդակ մի ոստիկանություն, որը համալրված էր ոչ լավագույն տարրերից: Մասամբ ավազակներ էին, մասամբ՝ գործազուրկներ: Այդ մարդկանց շրջանում կարգապահությունը բնականաբար թույլ էր: Այս հանգամանքը պետք է հաշվի առնվի, երբ խոսվում է ոճրագործությունների մասին: Բացի դրանից, չպետք է անտեսել, որ ուղեկցող այդ խումբը գտնվում էր «սրբազան պատերազմ» անորոշ պատկերացման ազդե-

ցության ներքո, հանձին հայերի տեսնում էր քրիստոնյաների և հավատում, որ նրանց հետ անողոք վարվելով՝ բարի գործ է անում: Արդեն նշվել է, որ քրդերը, որոնք միշտ էլ հայերի հետ թշնամացած էին, հարձակվում էին նրանց վրա ու կոտորում: Մեր մասին կարող եմ ասել (որովհետև մենք, ինչպես այստեղ բարեհաճեց մատնանշել դ-ր Լեփսիուսը, քանիցս կասկածի ենք ենթարկվել), որ ո՛չ մի գերմանացի երբևէ չի մասնակցել հայերի դեմ ձեռնարկված միջոցառումներին: Ընդհակառակը՝ միջամտել ենք, որտեղ կարողացել ենք: Թե Թալեաթն անձնապես որքանով է մասնակցել հրամանների արձակմանը, չեմ կարող ասել. ինչքան գիտեմ, հայերի տեղահանման գլխավոր կարգադրությունը տրվել է 1915 թ. մայիսի 20-ին: Ամեն դեպքում դա կոմիտեի մտքի արտադրանքն է և անշուշտ արժանացել է նախարարների խորհրդի համատեղ համաձայնությանը: Գործադրումը, ինչպես ասացի, նահանգապետների, ստորադաս պաշտոնյաների և ամենից առաջ ահավոր ոստիկանության ձեռքում է եղել: Համենայն դեպս, ես այստեղ ի պաշտոնե պետք է ասեմ, որ Թուրքիայում իմ անցկացրած հինգ տարիների ընթացքում ես երբեք Թալեաթի ստորագրությամբ հայերի դեմ ուղղված որևէ հրահանգ չեմ տեսել և չեմ կարող վկայել, որ այդպիսին գոյություն է ունեցել:

15

Մինչ նախագահող դատավոր դ-ր Լեմբերգը ընդմիջումից հետո վերադառնում է դատարանի դահլիճ, Սողոմոն Մելիքյանը դեռ զրուցում է արագորեն ծխող տարիքոտ մի մարդու հետ:

– Պարոն Անտոնյան, Դուք ծագումով հայ եք և հրավիրված եք որպես պաշտպանություն վկա: Կարո՞ղ եք ինձ ասել, թե ինչպես եք ձեռք բերել Ձեր ներկայացրած հինգ հեռագրերի բնագրերը, որոնք Թալեաթ փաշան սկսած 1915 թ. սեպտեմբերի 3-ից ուղարկել է Հալեպի ոստիկանատուն:

Ֆրանսաբնակ Արամ Անտոնյանը, հայացքն ուղղելով ծխախոտից բարձրացող կապույտ ծխի օղակին, պատասխանում է.

– Առաջին հեռագիրը, ցավոք, միայն կարողացել եմ վերարտադրել ըստ Նայիմ բեյի պատճենի:

– Չե՞ք ասի, պարոն Անտոնյան, ո՞վ է Նայիմ բեյն, ու ի՞նչ կապ կար 1915 թ. նրա և երիտթուրքերի ներքին գործոց նախարարի միջև:

– Նայիմ բեյն այն ժամանակ Հալեպում տեղահանումն իրականացնող գերատեսչությունից ղեկավարն էր և զրանով իսկ որպես պաշտոնյա ենթարկվում էր Բարձր դռան ներքին գործոց նախարարին:

Մելիքյանը գիտի, որ Թալեաթ փաշան ևս շատ ուշադիր հետևում է այս խոսակցությունը: Երիտասարդ գիտնականը, չցանկանալով մեկ անգամ ևս ենթարկվել Թալեաթի քննադատությունը, թե ինքը հուշող հարցեր է տալիս, երբ խոսքը երիտթուրքական կառավարության՝ արդեն սպանված ներքին գործոց նախկին նախարարի հանցանքի մասին է: Այդ պատճառով ամերիկացին ջանում էր ձայնի մեջ գետեղել որոշ կասկած, երբ հարցնում է.

– Սխալմունքն ամբողջովին բացառված է, պարոն Անտոնյան: Մտածում եմ, ինչպե՞ս կարող էր տեղահանություն համար նույնպես պատասխանատու մեկը Ձեզ հնարավորություն տար ծանոթանալ կառավարության փաստաթղթերին:

Արամ Անտոնյանը առանց դժվարություն հարցին տրամաբանական պատասխան է տալիս:

– Դրա միակ պատճառն այն էր, որ նա ուզում էր հանցանքից ազատվել: Եթե հանկարծ, ինչպես և փա՛ռք Աստծո տեղի ունեցավ, իրադրությունը կրկին փոխվեք:

Մելիքյանը ուզում է մի անգամ ևս համոզվել.

– Հիշատակված հինգ հեռագրերը, որ ներկայացրել եք պաշտպանությանը, վստահորեն բնագրեր էին՝ Թալեաթ փաշայի ստորագրությամբ, այնպես չէ՞:

Ֆրանսիացի հայր մի քանի անգամ գլխով հաստատում է:

– Ինչպես ասում եք: Ի դեպ, ես անցյալ տարի Փարիզում մի գիրք եմ հրատարակել, որի մեջ տեղադրել եմ բնագրերի ճշգրիտ պատճենները: Եվ եթե Ձեզ հետաքրքրում է վերնագիրը. «Documents officiels concernant les Massacres arméniens...» («Հայկական ջարդերին վերաբերող պաշտոնական փաստաթղթեր»):

Սողոմոն Մելիքյանը չարժում էր չըթունքները՝ մտքի մեջ դրոշմելով վերնագիրը:

– Ցավոք,– չարունակում է պարոն Անտոնյանը նկատելիորեն ճնշված,– Լոնդոնում թարգմանության ժամանակ շատ հեռագրերի բնագրեր կորան:

Մելիքյանը մատնացույց է անում խոսակցի պիջակի աջ գրպանում դրված թղթերը: Ապա լարված դեմքով խնդրում է.

Կկարդա՞ք այս հեռագրերից առաջինը:

Պարոն Անտոնյանը մոտենում է դատարանի միջանցքի պատին ամրացված մոխրամանին ու հանգցնում ծխախոտը: Երբ կրկին խոսակցի առաջ է կանգնում, պատրաստակամությամբ հանում է հեռագրերի պատճեններն ու սկսում ընդմիջումներով կիսաձայն կարդալ.

«Հեռագիր 502: Հալեպի նահանգապետարան: Հանճնարարում ենք կանանց ու երեխաների վրա ևս տարածել այն հրամանները, որոնք Ձեզ առաջադրված են արական սեռի նշանավոր անձանց նկատմամբ, և այդ առաջադրանքը կատարելու համար նշանակել վստահելի պաշտոնյաների: Սեպտեմբերի 3, 1915 թ., ներքին գործոց նախարար Թալեաթ»:

«Թալեաթ, Թալեաթ»,— զնգում է Սողոմոն Մելիքյանի ականջներին: Ամերիկացի պատմաբանին չար ստվերի պես հետևող Թալեաթ փաշային հանդուրժելու չափն անցած է այլևս: Սպանություն մեղադրանքով դատարանի առաջ կանգնած Սողոմոն Թեհլեբյանի թոռան համար մեկ անգամ ևս հնչում է անզուսպ բացականչությունը՝ Թալեաթ:

— Առհասարակ ստուգվե՞լ են թուրքերենից ֆրանսերենի վերածված այդ թարգմանությունները, պարոն: Եթե դա արել է այս հայ գրչակ Անտոնյանը, ապա պարզ է, թե ինչ նպատակով է կատարված այս թարգմանությունը:

Մելիքյանին չի զարմացնում, որ պարոն Անտոնյանը հանկարծ անհայտանում է: Օղեղեն կերպարանքի պես մարդը կարծես հալվել-չքացել է: Պատմաբանն ուրեմն վերստին կենտրոնանում է Թալեաթ փաշայի վրա՝ պարզաբանելով միտքը:

— Որքան գիտեմ, պաշտպանության կողմից ներկայացված բնագրերի իսկությունը երզվյալ լեզվագետների կողմից ըստ կանոնի ստուգվել է:

— Այլևս ոչինչ չեմ ուզում լսել այսպես կոչված հրամանագրերի մասին: Հասկանո՞ւմ եք, Մելիքյան:

Թալեաթ փաշան կատաղած՝ երկար ձեռքերը թափահարում է օդում: Բեղերը՝ կաղամախու բարակ ձյուղերի պես, անդադար ցնցվում են: Նրա ձայնի հնչերանգը որոշ չափով ուժեղանում ու սրվում է:

— Թույլ չեմ տա, որ ինձ փակցվի բոլոր ժամանակների մեծագույն մարդասպանի պիտակը: Այն էլ Ձեզ նման մարդկանց կողմից:

Սողոմոն Մելիքյանը մնում է անվրդով:

— Եթե դա ձեզ կհանգստացնի, Թալեաթ փաշա, մարդկություն պատմության մեջ եղել են շատ ավելի մեծ մարդասպաններ, քան Դուք:

— Մի՛ սկսեք հիմա ինձ համեմատել Աղա խանի, Հոնների կամ խաչակիրների հետ: Ի դեպ, վերջիններս քրիստոնյա էին, որոնք հանուն Աստծու իրենց իրավունք վերապահեցին Արևելքում անպատիժ ավերելու, կողոպտելու ու պղծելու:

Պատմաբան Մելիքյանը գլուխն է թափահարում:

– Սոսքս ոչ թե վաղ անցյալի, այլ գալիք պատմություն մասին է, թալեաթ փաշա: Ձեր մահից հետո եղել է Սորհրդային Միություն կոչվող մեծ տերություն գեներալիսիմուս Ստալինը ...

Թալեաթ փաշան կտրուկ ընդհատում է:

– Ստալին, Սորհրդային Միություն: Այս պահիս գաղափար չունեմ դրանց մասին: Իմ բարեկամներն ու ես, մենք միշտ էլ այդ անիծյալ Լենինին խիստ վտանգավոր հանցագործ էինք համարում:

– Իրոք: Սակայն Ձեր կուսակից ու գործընկեր էնվեր փաշան դրան բոլորովին այլ կերպ է նայել: Մոսկվայում նա ժամանակավոր ապաստան էր գտել բոլշևիկների մոտ, և ասում են, որ ինչ–որ ժամանակ նա հռչակել է Թուրքմենստանի սուլթանություն: Ո՛չ, իմ խոսքը Ստալինի մասին է,– վերադառնում է Մելիքյանը խոսակցություն ելակետին: – Ստալինը, սկսած 1922 թվականից, հաջորդեց Լենինին: «Պողպատե մարդը» նախ պայմանագիր կնքեց Գերմանիայի ռայխսկանցլեր Հիտլերի հետ, սակայն հետո Սորհրդային Միությունը ստիպված եղավ Գերմանիայից կաշին փրկել:

– Ուրեմն մեծ տերությունները կրկին պատերազմեցին իրար դեմ,– ուզում է հավաստիանալ Թուրքիայի ներքին գործոց նախկին նախարարը:

Երիտասարդ պատմաբանը գլխով հաստատում է:

– Գերմանիան, Իտալիան ու Ճապոնիան մնացած աշխարհի դեմ: 50 միլիոն կյանք արժեցավ այս Երկրորդ աշխարհամարտը:

– Իսկ ի՞նչ էր անում այդ Ձեր Ստալինը,– կոպիտ ընդմիջում է Թալեաթ փաշան:

– Ստալինը, անկախ այդ պատերազմից, միլիոնավոր հայրենակիցների ձերբակալեց ու սպանել տվեց:

– Միլիոնավոր:

Թալեաթի դեմքի թերահավատությունը տեղի է տալիս որոշ լարվածություն: Ակնհայտորեն նրան հետաքրքրում է Ստալինի՝ սեփական երկրում զանգվածային սպանությունների շարժառիթը:

– Ռուսներն իրենք խոսում են ավելի քան մեկ միլիոն զոհերի մասին,– հաստատում է Մելիքյանը:

– Կոտորել սեփական ժողովրդին՝ դա հիվանդագին երևույթ է, պարոնս:

Սողոմոն Մելիքյանը մի պահ պապանձվում է՝ տեսնելով խոսակցի բացահայտ վրդովմունքը: Ապա արագ ու կտրուկ վրա է բերում.

– Հիվանդագին: Այդ Դո՞ւք եք ասում: Հենց Դո՞ւք, Թալեաթ փաշա:

– Այո՛, և ինչո՞ւ չէ:

Սողոմոն Մելիքյանի լեզուն մի քանի անգամ արագ-արագ անցնում է չորացած շրթունքների վրայով:

– Եղե՞նի ենթարկված հայերը նույնպես Ձեր հայրենակիցներն էին:

– Ինչ-որ չափով դա ճիշտ է...,– դիջում է Թալեաթ փաշան:

Մելիքյանը համառորեն շարունակում է համեմատել.

– Ես քիչ առաջ այստեղ հիշատակեցի Գերմանիայի ռայխսականցիեր Ադոլֆ Հիտլերին, որովհետև նա Ձեզնից էր սովորել, թե ինչպես կարելի է Եվրոպայում ծրագրված կերպով բնաջնջել լեհերին ու հրեաներին:

– Ինձնի՞ց, պարո՞ն,– վրդովված հարցնում է բեղերով մարդը,– սակայն այժմ Գուք կրկին չափն անցնում եք: Ուրեմն ըստ Ձեզ՝ Գերմանիայի ինչ-որ ռայխսականցիեր ինձնից է դաս առել, թե ինչպես են բնաջնջում օտար ժողովուրդներին: Ե՞րբ և որտե՞ղ է դա Ձեր կարծիքով տեղի ունեցել:

– Չեմ ասում, որ Ադոլֆ Հիտլերը Թալեաթ փաշա անունն է սովել,– չափավորում է ասածը Մելիքյանը:

Թալեաթ փաշայի հետաքրքրությունն արթնացած է: Ինքն իր քաղաքական համոզմունքներով Գերմանիայի կառավարությունից ղեկավարի համար օրինա՞կ: Անհավատալի բան: Ծանրամարմին մարդը մեծամտորեն ոլորում է բեղերի ծայրը:

– Պատմե՛ք, պարո՞ն:

Այժմ Մելիքյանը տեսնում է, որ բախտաթուղթն իր ձեռքում է: Թալեաթ փաշան՝ այդ նախկին քաղաքագետն ու դահիճը, հավաստի աղբյուրից է լսելու իր անվան հետ կապված ոճրագործությունների մասին:

– Մինչ ես Հիտլերի մասին կպատմեմ, պարոն Անտոնյանը կկարդա Ձեր ստորագրած հրամանները, համաձայն եք:

– Ավելի ո՛ւշ,– մերժում է կտրուկ Թալեաթ փաշան խոսակցի առաջարկը: Ապա հարցնում է հետաքրքրված,– ի վերջո ի՞նչ է ասել այդ Հիտլերն իմ մասին և ի՞նչ է արել ինձնից հետո, պարոն: Նրան է՞լ են մահվան դատապարտել:

– Մահվա՞ն դատապարտել,– զարմանում է Մելիքյանը: – Ինչպե՞ս գլխի ընկաք:

Թալեաթ փաշան չի դժվարանում պատասխան տալ: Ներքին գործոց նախկին նախարարը սառնասրտորեն պարզաբանում է իր հարցի խոր իմաստը:

– Մտածում եմ, որ եթե ոայխականցիւր պարոն Հիտլերը մահւան դատապարտված չիւննր, նա Ձեզ նմաննրին կենդանի չէր թողնի:

Թալեաթ փաշայի անպատկառությունը երիտասարդին մի պահ գրկում է խոսելու ունակութունից: Բավական ժամանակ է անցնում, մինչև պարզ է դառնում, որ չարժե բանավեճի մեջ մտնել Թալեաթ փաշայի հետ հենց նոր լսածի համար: Իրեն զսպելով՝ նա փրկվում է՝ Ադուլֆ Հիտլերից մի մեջբերում անելով. «Հրաման եմ արձակել, որ պատերազմի նպատակը որոշակի սահմանագծերի հասնելը չէ, այլ հակառակորդի ֆիզիկական ոչնչացումը: Դրա համար վարժեցրել եմ «Մեռյալների գանգ» անունով ջոկատները՝ լեհական ծագում ունեցող և լեհերեն խոսող տղամարդկանց, կանանց ու երեխաներին անողորքարար և անզթորեն մահւան գիրկն ուղարկելու հրամանով: Միայն այդպես կնվաճենք կենսատարածքը, որի կարիքն ունենք: Ի վերջո, ո՞վ է այսօր դեռևս խոսում հայերի բնաջնջման մասին»:

Թողնելով, որ որոշ ժամանակ անցնի, ապաժ թալեաթ փաշան հարցնում է.

– Բացառիկ մեծ գերմանացի մի քաղաքագե՞տ է դա ասել:

– Եթե այդ երկու ածականները բառացի եք օգտագործում ... Սակայն Դուք, միևնույն է, դա չեք կարող իմանալ, Թալեաթ փաշա: Այդ պարոն Հիտլերը ցածրահասակ էր ու վտիտ: Ճիշտ և ճիշտ ծաղրանկարը այն արիացիների, որոնց անունով նա երգվում ու որոնց աստվածացնում էր: Այսպիսով, ֆիզիկապես Ձեր կատարյալ հակապատկերը, Թալեաթ փաշա: Ձէ՞ որ Դուք Ձեր լայն ուսերով, ակնառու գլխով, ակնածանք ներչնչող բեղերով, այնուամենայնիվ, վայելատես մարդ եք: – Հակառակ իր կամքին՝ Սողոմոն Մելիքյանը ստիպված է իր գովարանության վրա ժպտալ:

– Դե իհարկե,– Թալեաթ փաշան արքղաղի պես փքվում է, կարծես հայելու առաջ կանգնած լինի: – Հասարակության մեջ կինս իմ պատճառով ամաչելու որևէ պատճառ չի ունեցել: Իմ պաշտոնավարման ժամանակ երբե՛ք ո՛չ տանը, ո՛չ Ֆրանսիայի մայրաքաղաքում, ո՛չ էլ այստեղ՝ Բեռլինում:

Աննկատ թողնելով սին խոսակցությունը՝ Մելիքյանը շարունակում է.

– Մյուս կողմից՝ այդ Ադուլֆ Հիտլերը, այլ անունով՝ Շիբլգրուբեր, գերմանացի չէր, այլ բնիկ ավստրիացի, այն էլ ներկարարի ոչ այնքան երևելի մասնագիտությամբ:

– Դա ինձ ամեն ինչ բացատրում է,– հնչում է պատասխանը:

– Ի՞նչ նկատի ունեք:

Թալեաթ փաշան աջ ձեռքով բազմիմաստ մի շրջան է գծում:

– Պատկերացրե՛ք միայն, եթե այդ ավստրիացի Հիտլերի նման աննշան մի ներկարար կարողացել է առաջնորդել գերմանացու պես ուժեղ ազգի, ուրեմն ինչպիսի հատկություններ պետք է այդ մարդն իր մեջ ունեցած լինի: Սակայն խնդրում եմ ճշգրտորեն ասացե՛ք՝ ե՞րբ է պարոն Հիտլերն այդ բանը հայերի մասին ասել:

Մելիքյանի պատասխանը չի ուշանում.

– Բանակի գորահրամանատարների առաջ ունեցած ելույթում, երբ նա փորձում էր ցրել նրանց տարակուսանքը «սլավոն ստորին ցեղի» բնաջնջման ծրագրի վերաբերյալ:

– «... Սլավոնական ստորին ցեղի»,– արձագանքում է Թալեաթ փաշան,– շատ գեղեցիկ է հնչում: Բայց ե՞րբ, պարոն ...

Այստեղ ևս պատմաբանը պատրաստի պատասխան ունի:

– Դա տեղի է ունեցել 1939 թ. օգոստոսի 22-ին՝ Լեհաստանի վրա Գերմանիայի հարձակումից քիչ առաջ:

– Լեհաստանի՞ վրա: Ուրեմն արշավանքը դեպի Արևելք էր ուղղված, այնպես չէ՞: Հուսամ նաև այդ անիծյալ բոլշևիկների դեմ՝ իրենց Լենինով հանդերձ:

– Ստալի՞ն,– ուղղում է Մելիքյանը սառնորեն:

Ներքին գործոց նախկին նախարարը գլխով է անում:

– Եթե այն ժամանակ ես կարողանայի անել այն, ինչ որ իսկապես ուզում էի ...

– Պետք է նախանձեք Քեմալ Աթաթուրքին, որ Հայաստանի ութ իններորդը միացրեց Թուրքիային: Այդ թվում և Արարատը՝ հայերի սուրբ լեռը:

– Ընդ որում, Սևրի այդ ամոթալի պայմանագրով դեռ մեկ տարի առաջ մեզ համար հեռանկարն այնքան էլ լավ չէր ...

– Ամոթալի պայմանագի՞ր: Այն պայմանագիրը, որով Թուրքիան պետք է ճանաչեր Հայաստանի Հանրապետությունն անկախությունը, որով Թուրքիայում վերադարձվելու էին հայերի իրավունքներն ու ունեցվածքը, որով պետք է պատժվեին պատերազմի հանցագործներն ու ջարդերի մեղավորները:

Մելիքյանը բազմանշանակ լռում է: Սակայն Թալեաթ փաշան ոչ մի արձագանք չի տալիս: Երիտասարդը շարունակում է.

– Եթե դաշնակից պետությունները կենսագործեին Սևրի պայմանագիրը, դա օրհնություն կլիներ կեղեքված Հայ ժողովրդի համար: Սակայն մեծ տերություններն այլ չահեր ունեին: Այդպիսով, 1920 թ. սեպտեմբերին Աթաթուրքը կարողացավ անպատիժ կերպով գրավել

Հայաստանի Հանրապետությունը: Գաշնակիցներն, իհարկե, հանուն իրենց խղճի հանգստություն չափազանց մեծ ցավ հայտնեցին եղած հանցագործության համար:

– Իսկ ի՞նչ կասեք 40 հազար թուրք խաղաղ բնակիչների մասին, որոնք ուսական բանակում ծառայող հայ զինվորների կողմից 1917 թ. դեկտեմբերի զինադադարից հետո տունդարձի ճանապարհին սպանվեցին: Ես ամեն ինչում չեմ, որ համաձայն էի Մուստաֆա Քեմալի հետ, բայց այստեղ նա շատ լավ փաստեր ուներ հայերի դեմ:

Թալեաթ փաշան գոհունակությունը շոյում է բեղերը, կարծես ասել ուզելով, որ ինքը շատ ավելի լավ էր կարողանա հարցերը լուծել, քան Քեմալ փաշան:

– Սակայն 1920 թ. դեկտեմբերին հայերն իրենք անվավեր ճանաչեցին Սևրի պայմանագիրը, և դա դուրս եկավ հույների դեմ...

– Ճիշտ է,– հաստատում է Սողոմոն Մելիքյանը,– Ձեր հետնորդները, Թալեաթ փաշա, Ձեզ նման էին մտածում: Հետո, երբ Լոզանի ժողովը ցրվեց, նոր պայմանագրերում Հայաստան բառն այլևս չկար:

– Ուժեղ ազգ ենք մենք՝ թուրքերս, պարո՞ն: Մի ազգ, որ ունի քաղաքական մեծ հեռատեսություն ...

– Պիտի զարմանայիք, եթե...,– մեջ է ընկնում Մելիքյանը: Սակայն իր տարակուսանքները, ելնելով այսօրվա տվյալներից, իրեն է պահում:

– Ափսո՞ս միայն, որ ես այլևս...

Եվ հանկարծ ցնցվելով՝ հսկա մարդը դեմքն առնում է ձեռքերի մեջ:

– Ինչպես արդեն ասացի,– Սողոմոն Մելիքյանն ուշադրությունը բևեռում է խոսակցության նախկին թեմային,– այս Երկրորդ աշխարհամարտն արժեցավ 50 միլիոն մարդկային կյանք: Ասում են, որ միայն հաղթող կողմերից մեկը՝ Նորհրդային Միությունը, տվեց 20 միլիոն զոհ,– և կարծես միայն ինքն իր համար ավելացնում է,– և ինչպես նոր ժամանակներում պարզվեց՝ պյուրոսյան հաղթանակ էր:

– Պյուրոսյան հաղթանակ: Գերմանիայի դեմ:

– Այո՛: Բայց դուք դա չեք հասկանա, Թալեաթ փաշա,– Մելիքյանը կանխում է որևէ հետագա բացատրություն:

– Հիսուն միլիոն, ուրեմն, ասացիք, պարոն: – Ջայրույթից խոսակցի դեմքի կարմրությունն անհնար է չնկատել:– Իսկ այստեղ՝ դատարանում, ժամանակ են կորցնում մեկ միլիոն հայերի սպանություն համար: Փոխանակ քննեն Թալեաթ փաշայի նենգ սպանություն գործը, որպեսզի վախկոտ մարդասպանն իր պատիժն ստանա:

– Պատի՞ժը, դեմ չեմ,– ասում է Սողոմոն Մելիքյանն ու արագ ավելացնում,– եթե միայն երկրային արդարադատությունը քրեական օրենսգրքում գտնի իր համարժեքը, խնդրեմ: Թույլ տվեք Ձեր երկրորդ նախադասությունը դիտել որպես խոստովանություն՝ ջարդերին ձեր մասնակցությունն առումով:

– Ես ոչի՞նչ չեմ խոստովանում,– ֆլչացնում է Թալեաթ փաշան:

– Իսկ այժմ եկե՛ք լսենք պարոն Անտոնյանին,– ասում է Մելիքյանը՝ առանց ուշադրություն դարձնելու նրա խոսքին,– եթե, իհարկե, նա մեզ համար կարդա Թուրքիայի ներքին գործոց նախարար Թալեաթ փաշայի հաջորդ հրաման–հեռագրերը:

– Վերջապես ինձ հանգի՛ստ թողեք Ձեր ստերով,– գոռում է Թալեաթ փաշան՝ հակառակ իրենց երկկողմյա համաձայնություն:

Առանց դայրացած մարդուն զեթ մի ավելորդ հայացքի արժանացնելու՝ Մելիքյանը ներողամտություն հայցող տոնով դիմում է պարոն Անտոնյանին.

– Երբ եպիսկոպոս Բայաքյանը ներսում վերջացնի իր ցուցմունքը, եթե խնդրեմ՝ ինձ համար կկարդա՞ք մյուս հեռագրերը:

Սողոմոն Մելիքյանը շրջվում է դեպի դահլիճի դուռը, որտեղ վաղ առավոտից տեղի է ունենում երզվյալների ատյանի դատական նիստն իր հայ պապի դեմ, որը արձանագրություններում կոչվում է Սալոմոն Թեյիրյան:

16

Այնուհետև հարցաքննում են հայ առաջնորդական տեղապահ եպիսկոպոս Գրիգորիս Բայաքյանին, որ Մանչեստրից Բեռլին է եկել դատավարության համար: Վկան 42 տարեկան է և պատկանում է հայ ազգային եկեղեցուն: Խոսում է կոտրտված գերմաներենով, սակայն քարզմանչի կարիք չի զգացվում:

Վկա.– Բուն դեպքի մասին չեմ կարող ցուցմունք տալ, ինչպես և ամբաստանյալի անձի մասին, ես նրան երբեք չեմ ճանաչել: 1914 թ., երբ սկսվեց աշխարհամարտը, Բեռլինում էի և թողեցի Բեռլինը 1914-ի սեպտեմբերի կեսերին՝ ուղիղ Կոստանդնուպոլիս վերադառնալու համար: Այնտեղ 1915 թ. ապրիլի 21-ին 280 այլ հայ մտավորականների հետ ոստիկանների կողմից ձերբակալվեցի ու արքարվեցի: Մեզ 36 ժամ երկաթուղով տեղափոխեցին Էնկյուրիի մոտերը: Այնտեղ մեր քարավանից մոտ 90 հոգու արքարեցին Այաս: Մնացած մոտ 190 հոգու՝ Չանդըր: Այս մարդկանց հետո կրկին Էնկյուրի տեղափոխեցին ու այնտեղ էլ սպա-

մեցին: 190 հոգուց մնացին միայն 16-ը, որոնց ձեռք չտվեցին: Չանդրում կար 40 հայկական տուն, որտեղ բնակվում էր 250 մարդ: Ահա այս մոտավորապես 250 հայերի հետ Կոստանդնուպոլսի 16 արքունականները պետք է քշվեին Դեր Չոր, ըստ որում ներքին գործոց նախարարի հրաման-հեռագրով: Սակայն Քաստեմունու նահանգապետ Ռեշադ փաշան չհնազանդվեց ներքին գործոց նախարարի հրամանին, որի համար նրան անմիջապես պաշտոնանկ արեցին: Նրան փոխարինողը ուզում էր ենթարկվել հրամանին ու մեզ աքտրել: Մենք նրան դրամ տվեցինք՝ մոտ 800 թուրքական ոսկի: Մեզ այլևս չարտաքսեցին, և մինչև 1916 թ. փետրվարը մնացինք տեղում: Սակայն հետո Քաստեմունի ու ղարկեցին Էնկյուրիի նահանգապետին, որը մեր լսածի համաձայն Էնկյուրիի նահանգում սպանել էր 82000 հայ՝ կին, երեխա ու տղամարդ: Այս նոր նահանգապետն իհարկե կատարեց ներքին գործոց նախարար Թալեաթ փաշայի հրամանը և մեզ էլ քշեց Դեր Չոր: Միայն Յոզղաթի ու Բողազլյանի միջև կոտորել էին մոտ 43000 հայ՝ կանանց ու երեխաների հետ միասին: Մենք մույնպես վախենում էինք, որ մեզ էլ կսպանեն, քանի որ պաշտոնական բառը «տեղահանություն» էր, իսկ իրականում դա բնաջնջման կազմակերպված քաղաքականություն էր: Եթե ես այստեղ կենդանի կանգնած եմ, ապա դա «բախշչի» շնորհիվ է: Իհարկե մեզ հետ շատ վատ վարվեցին: Այնուամենայնիվ գոհ էինք ու մտածում էինք, որ եթե մեզ չսպանեն, ապա դա արդեն բախտավորություն է: Երբ հասանք Յոզղաթ, որն ամենաարյունալի տեղն էր, մոտակայքում՝ չորս ժամվա հեռավորությամբ մի հովտում, տեսանք երկար մազերով մի քանի հարյուր գլուխ, այսինքն՝ կանանց ու աղջիկների գլուխներ: Մեզ հետ էր Շուքրի անունով ոստիկանության մի հարյուրապետ: Հարյուրապետին ասացի. «Լսել էի, որ հայ տղամարդկանց սպանում են, բայց կանանց ու աղջիկներին՝ ոչ: «Այո»,– պատասխանեց նա,– «եթե միայն տղամարդկանց սպանենք, իսկ կանանց ու աղջիկներին՝ ոչ, ապա 50 տարի անց դարձյալ մի քանի միլիոն հայ կլինի: Ուրեմն պարտավոր ենք սպանել մահ կանանց ու երեխաներին, որպեսզի ընդմիջտ վերանան ներքին ու արտաքին խռովությունները»: Այսպիսով՝ ո՛չ ոք չպետք է մնար, որպեսզի դատարանում վկայություն տվող չլիներ: Բայց, փա՛ռք Աստծո, մի քանիսը դեռ կան:

Պաշտպան ին Գորդոն.– Ո՞ւմ միջոցով եք ազատվել:

Վկա.– Շատ տխուր պատմություն է, բայց ես կարող եմ այն ամենի մասին, ինչ գլխիս է եկել հիմզ տարիների ընթացքում, պատմել շաբաթ-ներով, ամիսներով:

Պաշտպան ֆոն Գորդոն.— Պիտի խնդրենք՝ այստեղ խոսք կարճ ու հասկանալի լեզվով:

Վկա.— Ես փախա: Հասա Ամանոսի լեռները, որտեղ գերմանացի ճարտարագետները թունելներ էին կառուցում: Ամանոսի լեռներում աշխատանքի էր ընդունված մոտ 8000 հայ, որոնց գերմանացիները հովանավորում էին: Սակայն երբ հրաման եկավ, որ այդ հայերն էլ պետք է տեղահանվեն, փախա Տավրոսի լեռները, որտեղ դարձյալ գերմանացի ճարտարագետները լեռներում թունել էին կառուցում: Երբ թուրք պաշտոնյաներն իմացան, որ ես հայ հոգևորական եմ, ստիպված եղա նորից փախչել և հասա Ադանա: Այնտեղ կրկին գերմանացի ճարտարագետների մոտ մնացի: Սրտագին շնորհակալությամբ պետք է հիշատակեմ այն օգնությունը, որ իմ թշվառության մեջ ստացա գերմանացի ճարտարագետներից: Երբ Անտանտի զինվորները Դամասկոսը գրավելուց հետո շարժվում էին դեպի Հալեպ, թուրքերն Ադանայում հայերին ասում էին. «Մենք ձեզ կենդանի չենք թողնելու, որպեսզի դուք չկարողանաք մեր թշնամիների՝ դաշնակիցների հետ ծիծաղել մեզ վրա և մեզ վնաս պատճառել»: Ինձ պատահեց գերմանացի մի սպա, որ ինձ զինվորական համազգեստ տվեց, և գերմանացի զինվորի համազգեստով գերմանացի ենթասպաների ու զինվորների հետ երկաթուղով գնացի Կոստանդնուպոլիս: Թաքնվեցի ծանոթների մոտ՝ տարբեր տներում, մինչև 1918 թ. հոկտեմբերի համաճարումը: 1918–19 նոյեմբերին թողեցի Թուրքիան ու հայերի նկատմամբ գործադրած ոճրագործությունների մասին զեկույցներով մեկնեցի Փարիզ՝ այնտեղ ճշմարտությունը լույս աշխարհի հանելու նպատակով:

Պաշտպան ֆոն Գորդոն.— Նորին գերազանցություն Լիման ֆոն Չանդերսը մեր՝ պաշտպաններիս խղճի մեջ երկպառակություն մտցրեց: Նա այստեղ հայտարարեց, որ ո՛չ թե Թալեաթ փաշան է եղեռնագործությունների պատասխանատուն, այլ ստորադաս մարմինները:

Վկա.— Ես, իհարկե, Թալեաթին էլ եմ ճանաչել անձնապես: Ղեկը նրա ձեռքին էր: Նա ամեն ինչ անում էր խոր գիտակցությամբ: Նա այնպես էր անում, որ ամեն ինչի պատասխանատուն ինքը լինի և որևէ մեկին հաշիվ տալու կարիք չունենա:

Պաշտպան Նիմայեր.— Չեզ հայտնի՞ է, պարո՞ն վկա, որ հայերի շրջանում տարածված է Թալեաթի հետևյալ խոսքը. «Ես մեկ օրում ավելի շատ բան արեցի Հայկական հարցի լուծման համար, քան անցյալում Աբդուլ Համիդը 30 տարում:

Վկա.— Ո՛չ միայն 30 տարում, այլ Թալեաթն արեց այն, ինչ 500 տարվա ընթացքում էլ չի եղել: Սակայն այն խոսքը, որի մասին ինձ հարց տվեցիք, ես անձամբ Թալեաթի բերանից չեմ լսել:

Դատախազ Գուրիք.– Պարոն նախագահին արդեն թույլ տվեց շատ հեռու գնացող հարցադրում, թե մեղավո՞ր է Թալեաթը հայկական ոճ - րագործությունների համար: Այս հարցը, սակայն, բոլորովին էական չէ, քանի որ, ըստ իս, ամենևին չի կարելի տարակուսել, որ ամբաստանյալը հանձին Թալեաթի իր առջև տեսնում էր այդ եղեռնագործությունների հանցավորին: Դրանով շարժառիթը լիովին պարզ է դառնում: Ես նաև այն կարծիքին եմ, որ այստեղ՝ դատական այս ատյանում, ամբողջապես բացառվում է Թալեաթի հանցավոր լինելու կամ չլինելու հարցի պարզաբանումը: Այդ դեպքում անհրաժեշտ պիտի լիներ պատմական մի վճիռ կայացնել, որի համար կարիք կզգացվեր բոլորովին այլ փաստական նյութի, քան այն, ինչ այստեղ առկա է:

Նախագահ.– Ուզում եմ մեկ անգամ ևս հարցնել, թե արդյոք դադարեցվելո՞ւ է մնացած վկաների հարցաքննությունը (հմմտ. հավելված, էջ 129 և հաջորդներ):

Պաշտպան Վերքաուեր.– Կխնդրեի այսօր իսկ լսել փորձագետ բժիշկների եզրակացությունը:

Նախագահ.– Այդ դեպքում պետք է ամբաստանյալին հարցնեն՝ ցանկանո՞ւմ է ուրիշ վկաների հարցաքննությունը:

Ամբաստանյալ.– Պիտի ցանկանայի հարցաքննվեր գրող Արամ Անտոնյանը (հմմտ. հավելված, էջ 132):

Նախագահ.– Երդվյալները Ձեզ հավատում են, որ Դուք դեպքի պահին համոզված եք եղել, որ Թալեաթ փաշան է եղել այն մարդը, որը պատասխանատու է ջարդերի համար:

Ամբաստանյալը հայտարարում է, որ ինքը համաձայն է, որ զանց առնվի այլ վկաների հարցաքննությունը (հմմտ. հավելված, էջ 125–133): Հաջորդում է միայն բժշկական փորձագետների հարցաքննությունը:

17

Մելիքյանը մեծ դժվարություններ է հետևում վրդովված դեպի ելքը չտապող Արամ Անտոնյանին:

– Պարոն Անտոնյան, քանի որ դատարանը չի ցանկանում Ձեզ լսել ...

Երիտասարդի թուքը կպչում է չնչափողին, և նա դժվարություններ է զսպում հազի նոպան: Պարոն Անտոնյանը կարեկցանքով թմփացնում է Մելիքյանի մեջքին: Բացված ձեռնաթաթով նրա թեթև հարվածները կարծես հրաչք են գործում:

– Ծնորհակալ եմ, շատ չնորհակալ եմ,– մաքրելով աչքերից հոսող արցունքները՝ շարունակում է Սողոմոն Մելիքյանը:

– Ինչպես պայմանավորվեցինք, սիրելի՛ պարոն Անտոնյան, ինձ համար կկարդա՞ք Հայկալի նահանգապետարան ուղարկած հրաման-հեռագրերից մի քանիսը:

– Որո՞նք,– պատրաստակամությամբ փարիզցի վկան բաց է անում պայուսակը, որի մեջ երևում են իրար ամրացված պատճենները:

– Հնարավորին չափ ավելի կարճ տեքստերից,– սահմանափակում է Մելիքյանը,– չէի ցանկանա բժշկական փորձագետների ելույթներից շատ բան բաց թողնել:

«Բժշկական փորձագետների» հիշատակումը կրկին թեժացնում է Արամ Անտոնյանի զայրույթը: Կարմրատակած դեմքով նա գոռում է:

– Ես իսկապես չեմ հասկանում, պարոն, թե դատարանը ինչու գանց առավ իմ հարցաքննությունը:

Մելիքյանը խոսակցին հանդարտեցնելու միտումով բարձրացնում է երկու ձեռքերը: Գլխի բազմանշանակ շարժումը ցույց է տալիս կաղնե երկփեղկ դուռը, որի հետևում ընթանում էր դատական նիստը:

Պարոն Անտոնյանը կրկին հավաքում է իրեն: Թեթևորեն կոկորդը մաքրելուց հետո զուսպ ձայնով կարդում է թղթերից մեկը. «Հեռագիր. 1915 թ. սեպտեմբերի 15: Արդեն տեղեկացված է, որ կառավարությունը կոմիտեի հրամանով որոշել է ամբողջապես բնաջնջել Թուրքիայում բնակվող բոլոր հայերին: Բոլոր նրանք, որոնք կընդդիմանան այս հրամանին և այս որոշմանը, կկորցնեն իրենց քաղաքացիությունը: Առանց խնայելու կանանց, երեխաներին ու հիվանդներին, որքան էլ որ աղետալի լինեն բնաջնջման միջոցները, առանց խղճի ձայնին լսելու՝ վերջ տալ նրանց գոյությանը: Ներքին գործոց նախարար Թալեաթ»:

Մի արագ հայացքով Անտոնյանը համոզվում է, որ խոսակիցը համակ ուշադրություն է: Ապա նոր միայն շարունակում է:

– Ահա՛ թալեաթի պատասխանը իշխանությունների մի հարցին. «Նման որբանոցի կարիքը չկա: Հիմա ժամանակը չէ, որ, տեղի տալով զգացմունքներին, ժամանակ վատնենք նրանց (որբերին) կերակրելու ու նրանց կյանքը երկարացնելու վրա: Արտաքսե՛ք նրանց ու այդ մասին մեզ տեղեկացրե՛ք: Սեպտեմբերի 21, 1915 թ., ներքին գործոց նախարար Թալեաթ»:

Սողոմոն Մելիքյանը այլևս չի կարողանում լռել: Նա ընդմիջում է խոսակցին.

– Թալեաթ փաշան նաև արգելել էր ամուսնությունը հայ կանանց հետ, այնպես չէ՞:

Պարոն Անտոնյանը գլխի շարժումով հաստատում է այդ.

– Իսկ արդեն տեղի ունեցած ամուսնությունների դեպքում Թալեաթը հրամայել է բաժանվել կնոջից ու նրան անապատ քշել: Եվ դա բառիս բուն իմաստով:

Ստեղծվում է փոքր, բայց իմաստալից դադար:

– Գուցե վերծանված մի հեռագիր է՞լ, պարոն Անտոնյան,– խրնդրում է ամերիկացի պատմաբանը:

Անտոնյանը թերթում է իր հավաքածուն, ապա կարդում. «Չնայած հիշյալ անձերի ոչնչացման համար ջանք չխնայելու որոշմանը՝ տեղեկանում ենք, որ այդ անձերը ուղարկվել են կասկածելի վայրեր, ինչպիսին են՝ Միքիան ու Երուսաղեմը: Նման հանդուրժողականությունը անցերելի սխալ է: Այդ կարգի խռովարարների քստրավայրը պետք է լինի անգոյությունը: Հանձնարարում են ըստ այդմ վարվել: Դեկտեմբերի 1, 1915 թ., ներքին գործոց նախարար Թալեաթ»:

Մելիքյանին հուզում է մի այլ կարևոր հարց.

– Թալեաթ փաշան երբևէ որոշակիորեն արտահայտվե՞լ է երկրում բնակվող օտարերկրացիների, ինչպես, օրինակ, Ձեր գրչակից Արմին Թ. Վեգների մասին, որն այն ժամանակ ապրում էր այնտեղ:

Մարդը լեզվի արագ շարժումով աջ բթամատը թրջելուց հետո կրկին թերթում է փաստաթուղթը:

– Ահա՛,– ասում է Արամ Անտոնյանը,– թիվ 745: «Տեղեկանում ենք, որ հայկական թերթերի մի քանի թղթակիցներ, որոնք մնում են Չեր գավառում, ձեռք են բերել ողբերգական միջադեպեր ներկայացնող լուսանկարներ ու փաստաթղթեր և դրանք հանձնել Չեր շրջանի ամերիկյան հյուպատոսին: Կարգադրում են, որ այդ կարգի վտանգավոր անձինք ձերբակալվեն ու մեջտեղից վերացվեն: Դեկտեմբերի 11, 1915 թ., ներքին գործոց նախարար Թալեաթ»:

Մելիքյանը երկու ձեռքով բռնում է խոսակցին ուսերից.

– Շնորհակալ եմ, պարոն Անտոնյան, ցանկանում եմ Ձեզ բարի վերադարձ Փարիզ: Bon voyage:

Մինչ Արամ Անտոնյանը, Բարձր դուռն ներքին գործոց նախարարի հանցավորության մասին ապացույցներով լի պայուսակը իրեն սեղմած շտապ ուղղվում է դեպի ելքը, Մելիքյանի հետևում լսվում է բարձր մի ձայն:

– Հայերի նկատմամբ երբևէ վստահություն չեմ ունեցել: Ինչ էլ մի գրող է: Ամեն ինչ զեղծարարություն է, պարոն:

– Դա առաջ էլ է եղել, Թալեաթ փաշա,– ամերիկացին արդեն բացահայտորեն հեգնում է,– որ երևույթով իսկականին նմանեցված իրերի մասին ասում էին՝ «թուրքացված»:

– Կեղծիք, ամեն ինչ կեղծիք է, պարոն,– կրկնում էր Բարձր դռան նախկին նախարարը:

Սողոմոն Մելիքյանը ձեռքով օդի մեջ մի մեծ շրջան է գծում, կարծես ուզում է այդ շարժումով երկրագունդը ցույց տալ:

– Հիմա էլ ինչի՞ց եք վախենում, Թալեաթ փաշա: Համաշխարհային պատմությունը Ձեր գործը վաղուց արխիվ է հանձնել: Այդ տեսակի գործեր զարմանալիորեն շատ կան: Քիչ առաջ նշված մարդկանցից՝ Ստալինից ու Հիտլերից 60 տարի անց լինելու է մեկը, որ կոչվում է Փոլ Փոթ: Երբ նա 1975 թ. որպես Կամբոջայի կարմիր խմբերի առաջնորդ իշխանությունն եկավ, ինքն էլ իր հայրենակիցներից ավելի քան մեկ միլիոն կոտորեց: 1979 թ. գահավիժեց, սակայն մինչ օրս նրան ոչինչ չի պատահել:

– Այլևս թույլ չեմ տա, որ ինձ մոլորեցնեք, պարոն: Ովքե՞ր էին այդ սեփական հայրենակիցները, որոնց այդ Փոլ Փոթը սպանել տվեց: Իր ժողովրդի հաշվին ապրող ինչ–որ պորտաբույծ փոքրամասնություննե՞ր:

– Ո՛չ, Ձեր հասկացությունը փոքրամասնություններ, Թալեաթ փաշա, ո՛չ: Այդ դահճի կարծիքով տվյալ մարդիկ մի քիչ չափից շատ ընդունակությունների ու հմտությունների տեր էին: Նաև չափից շատ կրթության տեր:

Մելիքյանը, խոսակցի անսովոր լուսնային գարմացած, վեր նայելով, հարցնում է.

– Ինչո՞ւ եք լուռ, Թալեաթ փաշա:

Երիտասարդը ապշած է մնում, նկատելով որ Թալեաթ փաշան շրջվել–գնացել է ու արդեն մուտք է գործում դատարանի դահլիճ:

18

Փորձագետ, բժշկական գաղտնի խորհրդական, դատական բժիշկ, դ–ր Ռորերթ Շիթերմեր, 57 տարեկան, ավետարանական, Բեռլին (կրկնելով փորձագետների հատուկ երդումը):

Փորձագետ Շթերմեր.– Ես համոզված եմ, որ ամբաստանյալն ընկնափոր է, և որ այդ հանգամանքը բնականաբար մեծ դեր է խաղացել նրա արարքի մեջ: 1917 թ. նա վերադարձել է Երզնկա, քաղաքը տեսել քարուքանդ արված, իսկ հայրենի տունը՝ ավերակի վերածված: Այդ տպավորության տակ նա ունեցել է առաջին և ուժեղ ընկնափորության նոպան: Այդ նոպան ես նկարագրել եմ տվել բոլոր մանրամասնություններով: Ունեցել է հանկարծակի հոգնածության զգացողություն,

ուժասպառություն, գիտակցության կորուստ, սթափվել է անօգնական ու շվարած, և երբ ուշքի է եկել, ունեցել է անհազ ծարավի զգացողություն ու քնելու տևական պահանջ: Փաստորեն յուրաքանչյուր նույա նույն ձևով է ընթացել, որոշ չափով ըստ F սխեմայի: Մանրամասն հարցուփորձ են արել ամբաստանյալին, թե ինչ հաճախականությամբ են կրկնվել նուպաները: Նա ասել է, որ նուպաները շատ անկանոն են, երբեմն բացակայում են ամիսներով, երբեմն էլ վերսկսվում են շաբաթներ հետո: Սույն մանրամասնությունները ես այստեղ պարտավոր էի ներկայացնել, քանի որ սրանց վրա է կառուցված իմ ախտորոշումը, որն է՝ ընկնավորությունը: Ամբաստանյալն ունի բավական աշխույժ ռեֆլեքսներ: Դրա փոխարեն բացակայում են աչքերը շողկապող հյուսվածքների ռեֆլեքսները: Մեզի վերլուծությունը ցույց է տվել նշանակալի չափերով սպիտակուցի առկայություն: Այս բոլորը բաներ են, որոնք կամքի վրա որևէ ազդեցություն չունեն: Սակայն դրանք հիմք են տալիս եզրակացնելու, որ ամբաստանյալը ֆիզիկապես հիվանդ մարդ է: Այսպիսով, իմ խորին համոզմամբ ամբաստանյալը տառապում է ընկնավորությամբ, մի բան, որ անդրադարձել է նաև նրա հոգեկանի վրա: Ընկնավորի հոգեկան առանձնահատկությունների թվին է պատկանում կամքի ու համառության հազվագյուտ հաստատունությունը: Ծրագրի մտահղացումը, դրա մասին տենդոտ խորհրդածությունն ու որոշումը, դրա մտովի մանրակրկիտ մշակումը մինչև այդ ծրագրի իրականացումը, հիվանդության մասն են կազմում: Այս հիվանդության տեր մարդիկ, ինչպիսի դժվարին պայմաններում էլ լինեն, իրագործում են իրենց մտադրությունը: Սրանով է բացատրվում, որ ամբաստանյալը չի խորշել միջոցներից և ուղիներից՝ գտնելու ատելի թշնամուն և խորհելու, թե որն է իր ծրագիրը կենսագործելու լավագույն ձևը: Պետք է նշել, որ արարքի իրականացման մեջ դեր է խաղացել հետևյալ երևույթը: Ամբաստանյալն ասում է, որ երագում մայրն է իրեն կրկին երևացել և իր երագները միշտ նման բաների շուրջ էին պտտվում: Մի անգամ մոր կերպարանքը արձանի նման կանգնել է նրա առաջ ու ասել. «Ի՞նչ, և դու քեզ դեռ իմ որդի՞ն ես համարում, իսկ Թալեթ փաշան Բեռլինում է, և դու ոչինչ չե՞ս անում նրան սպանելու և իմ վրեժը լուծելու համար»: Մենք, այսպիսով, պարզորոշ տեսնում ենք հիվանդության ազդեցությունն ամբաստանյալի վրա: Եթե, սակայն, ասենք, որ ազատ կամքի դրսևորումը բացառվում է, ապա պետք է անմիջական կապ փնտրենք արարքի ու հիվանդության միջև, որը, սակայն, ես չեմ գտնում: Չեմ անտեսում նաև, որ ամբաստանյալը դեպքի օրը հոգեպես շատ խանգարված է եղել, ներքուստ շատ խարխուլ վիճակում և կոնյակ է խմել քաջություն ձեռք բերելու համար:

Նա ինձ մանրամասն նկարագրել է, որ նախ իրեն հաստատ համոզել է, որ այդ մարդը Թալեաթ փաշան է և որ նրա վրա հետևից է կրակել, որովհետև եթե նա Թալեաթ փաշայի առջևից դուրս գար, վերջինս նրան կնկատեր, ատրճանակը կտեսներ, և մահափորձը կձախտողվեր: «Այդ է պատճառը, որ ես շրջանցեցի նրան»,– ասաց նա ինձ: Ամբաստանյալն ուշադիր զննելով գլխարկի ու հագուստի միջև եղած տարածությունը կրակել է գլխարկի ու վերարկուի միջև: Այդ արարքի մեջ ես տեսա վաղուց կանխամտածված որոշման իրագործում և այդ իսկ պատճառով եզրակացնում եմ, որ հիվանդության ազդեցությունն այնքան մեծ չէր, որ խափաներ ամբաստանյալի ազատ կամքի դրսևորումը:

Նախագահ.– Ամբաստանյալը հավաստո՞ւմ է, որ իրեն երևացող պատկերները շատ կենդանի տեսիլներ են եղել:

Ամբաստանյալ.– Ինձ այնպես էր թվում, որ կարծես դիակներն աչքիս ներկայանում էին իսկապես կենդանի կերպարանքներ:

Նախագահ.– Ուզում եք հայտարարել, որ սպանությունը կատարելու պահին գիտակցաբար չե՞ք գործել:

Ամբաստանյալ.– Երբ տեսա Թալեաթ փաշայի տնից դուրս գալը, հիշեցի մորս խոսքերը:

Օգնական դատավոր դ-ր Լաքս.– Արդյո՞ք ընկնավորները նուպայից դուրս եղած ժամանակ հոգեկան կաշկանդվածության մեջ չեն լինում:

Փորձագետ Շթոերմեր.– Շատ հազվադեպ: Առավելագույնը մեկ հինգերորդի մեջ է, որ նուպաները մտավոր, հոգեկան խանգարումներ են առաջացնում:

Օգնական դատավոր դ-ր Լաքս.– Բայց չե՞ որ հենց Դուք ասացիք, որ հոգեկան որոշակի ցնցումներ այստեղ առկա են, ինչպես նաև ասացիք, որ հոգեկանը նույնպես տուժում է հիվանդությունից:

Նախագահ.– Պարոն փորձագետը դա ասաց, սակայն նա դրանից հետևություններ չի անում 1921 թ. մարտի 15-ի դեպքի կապակցությամբ:

Պաշտպան Վերթաուեր.– Մեզ համար վճռականը ընկնավորության հոգեկան կողմի առկայությունն է:

Պաշտպան Նիմայեր.– Թե ինչպիսին է եղել դեպքի պահին ամբաստանյալի ֆիզիկական վիճակը, այդ մասին պարոն փորձագետը չի կարող ասել:

Փորձագետ, բժշկական գաղտնի խորհրդական, դ-ր Հուգո Լիփման, համալսարանի կանոնավոր պրոֆեսոր, 57 տարեկան, բնակավայրը՝ Բեռլին (փորձագետի երդումն ընդունելուց հետո):

Փորձագետ Լիփման.– Ուզում եմ միանգամից ասել, որ ամբաստանյալը հազվագյուտ անկեղծության տեր անձնավորություն է, չի ձևանում

և կեցվածք չի ընդունում: Նա նույնիսկ չափազանց վերապահ է: Նրան հատուկ է որոշակի հարմարվողականություն, և նա մեզ հասկացրել է, թող լինի՝ ինչ լինելու է, ինքն այլևս հետաքրքրություն չունի կյանքի նկատմամբ: Ակնհայտ է, որ այստեղ չի կարելի պարզապես խոսել խելագարի արարքի կամ ընկնավորի մտքի մթագնած վիճակում կատարված արարքի մասին: Դա բացառվում է: Ավելի շուտ պետք է տեղափոխվել քչերին հայտնի մի ոլորտ, որը ընդհանուր հոգեախտաբանական ոլորտն է: Ելնելով դրանից՝ պետք է ասեն, որ ես իրադրությունը մի փոքր այլ կերպ եմ ընկալում, քան իմ պաշտոնակից պարոն Շթոերմերը: Խոսքն այստեղ հատկապես հիվանդության հակամետ մարդկանց մեջ, հոգեկան ծանր ցնցումների հետևանքների, ինչպես նաև «գերարժեք գաղափարի» տեսության մասին է: Այժմ մանրամասնորեն ցույց կտամ, որ Թեյլիդյանը եղել է նման գերարժեք գաղափարի ազդեցության տակ: Հաշվի առեք, որ մարդը 17 տարեկան հասակում լրիվ դուրս է նետվել իր հունից: Հետագա վեց տարիներին՝ 1915–1921 թթ., վարել է անհանգիստ, արմատներ չունեցող թափառաշրջիկի կյանք: Կարելի է ենթադրել, որ դա, այսպես կոչված, հոգեբեկ մի վիճակ է եղել, որն ազդել է նրա զգայական, ինչպես նաև մտավոր կյանքի վրա: Ո՞րն է, ուրեմն, հոգեկան այդ ցնցումների հետագա ներգործությունը ամբաստանյալի վրա: Արդյունքը նուպաներն են: Այդ նուպաները չեն կարող ճշգրտորեն որակել որպես «ընկնավորություն», այդ կարող եմ անել միայն մտավոր իմաստով: Ընկնավորի բուն նշաններից ամբաստանյալի նուպաների ժամանակ պակասում են լեզվի ու շրթունքների խաժվածքները: Բացի դրանից նա նաև չի միզել: Ընկնելիս մեծ մասամբ չի արյունոտվել, ինչպես դա սովորաբար պատահում է ընկնավորության դեպքում: Իմ կարծիքով դրանք ոչ թե ընկնավորության, այլ հոգեբեկության նուպաներ էին: Այդ նուպաներն առաջանում են ուղեղում ոչ թե մարմնական գրգիռներից, այլ հոգեկան ցնցումներից: Այս բոլորից հետո պետք է ասեն. հոգեկան հիվանդը գործել է հոգեկան որոշակի ճնշման ազդեցության ներքո: Նրա մեջ եղել են հիվանդագին պահեր, որոնք ճնշել են նրան և զգալիորեն սահմանափակել նրա կամքի ազատությունը: Չմոռանամ նշել այն հիմնական պատճառը, թե ինչու եմ այդպիսի վճռականությամբ ընդունում միայն, այսպես կոչված, «հույզի ընկնավորությունը», որը, եթե խստությամբ նայենք, ընկնավորություն չէ, այլ հոգեբեկության նուպաների առկայություն: Մրա օգտին է խոսում այն հանգամանքը, որ առաջին նուպան հետևել է հոգեկան ուժեղ ցնցումին, որն առաջացրել են հայրական տուն կատարած այցելությունը, ավերակնե -

րի տեսարանները, մի խոսքով՝ հոգեկան ծանր ապրումները: Այնուհետև, ինչպես ինքն է պատմում, յուրաքանչյուր նոպա նրա մեջ սկսվել է ջարդերի տեսարաններով ու դիակների հոտով, այսինքն՝ հուզումնալից ապրումների ակնհայտ հիշողություններով:

Փորձագետ պրոֆ. Ռիխարդ Կասիրեր, 43 տարեկան, հուդայական (երդման արարողությունից հետո):

Փորձագետ Կասիրեր.— Ամբաստանյալն առաջին անգամ իմ բժշկական ընդունարանն է եկել փետրվարի 5-ին, իսկ երկրորդ անգամ՝ փետրվարի 18-ին: Նա սերում է առողջ ծնողներից, ընտանիքում ընկնավորներ չեն եղել: Ախտորոշումը, որպես իսկական ընկնավորություն, որ տվել են հիվանդի այցելությունների ժամանակ իմ հետազոտությունների հիման վրա, այն բուլբից հետո, ինչ լսեցի այստեղ դատավարության ընթացքում, այլևս չեն կարող ուժի մեջ պահել: Այժմ հիմնականում հակված են այն տեսակետին, որ այստեղ գործ ունենք նույաների հետ, որոնք շատ անհատապես կապված են հիվանդի հոգեկան կյանքի հետ: Մենք ավելի մոտիկից ճանաչեցինք նույաների բնույթը, հատկապես պատերազմի փորձի հիման վրա տեսանք, թե ինչպես հոգեկան ուժգին գրգիռներն ու ցնցումները, հատկապես ջղային հակումներ ունեցող մարդկանց մեջ, առաջացնում են այնպիսի նույաներ, որոնք բնութագրեցինք որպես հոգեբեկության կամ հույզի ընկնավորության նույաներ: Նույն պատճառներով, ինչ պարոն գաղտնի խորհրդական Լիփմանը, գալիս են այն եզրակացության, որ ամբաստանյալը տառապում է համանման հուզական ընկնավորությունից: Ամբաստանյալը շատ բնորոշ մի հայտարարություն արեց, երբ նա մասնավորապես ասաց. «Երբ ինձ վատ են զգում, հայտնվում է մորս պատկերը»: Սա նշանակում է, որ երբ նա հոգնած է, վատ է զգում, երբ ուժասպառ է կամ համակված մտածմունքներով ու հիշողություններով, այդ ժամանակ հայտնվում է մոր պատկերը: Մոր հայտնվելու երևույթը հստակորեն ցույց է տալիս հոգեբեկության վիճակ:

Պաշտպան Վերքաուեր.— Կա՞ն արդյոք հիմնավոր տարակուսանքներ այն մասին, որ ամբաստանյալը գործել է ազատ ու զիտակից կամքի դրսևորմամբ:

Փորձագետ Կասիրեր.— Կասկած չունեն, որ ազատ կամքի դրսևորումը լիովին չի բացառվել:

Փորձագետ, բժշկագիտության դ-ր, պրոֆ. Էդմոնդ Ֆորսեր, Բեռլինի համալսարանի նյարդաբանական կլինիկայի ավագ բժիշկ, գլխավոր բժշկի՝ դ-ր, պրոֆ. Բոնիյոֆերի ներկայացուցիչ, 42 տարեկան, ավետաբանական (փորձագետների երդման արարողությունից հետո):

Փորձագետ Փորսօեր.— Հիմնականում համակարծիք եմ պարոններ գաղտնի խորհրդական դ-ր, պրոֆ. Լիփմանի և դ-ր, պրոֆ. Կասիրերի հետ, որոնք հեղինակություն են այդ ասպարեզում: Լսելով այն ամենը, ինչ վերապրել է ամբաստանյալը, ակամա այն զգացողությունն ես ունենում, որ մա բնականաբար պետք է սպաներ Թալեաթին, որին համարում էր մարդասպան: Այստեղից բխում է առաջին հարցը. բնականոն մե՞կն էլ այդպես վարված կլիներ: Անշուշտ ոչ: Մյուս հայերը, որոնք ապրեցին նույն սարսափները, փաստորեն չեն գնացել այդ հանցանքին: Երկրորդ հարցն այն է, թե արդյո՞ք նման սարսափներ ապրած ամեն ոք դրանով իսկ պարտադիր կարգով հոգեկան հիվանդ պետք է դառնա: Դա նույնպես այդպես չէ: Թեև սա կարող է ոչ մասնագետին անհավատալի թվալ, սակայն անաչառ վիճակագրությունը ցույց է տվել, որ պատերազմի հետևանքով հոգեկան հիվանդների թիվը չի ավելացել՝ բացառությամբ հոգեկան հիվանդության հակում ունեցող մարդիկ: Ինչպես նախորդ փորձագետները, ես ևս այն կարծիքին եմ, որ հանձին ամբաստանյալի մենք անկասկած գործ ունենք հոգեկան հիվանդ անձնավորության հետ: Ինչպես պրոֆեսորներ Լիփմանն ու Կասիրերը, ես ևս հավատում եմ, որ այստեղ առկա է ոչ թե իսկական, այլ հուզական ընկնավորություն: Այն հարցին, թե ամբաստանյալի մեջ ախտաբանական փոփոխություններն այնքան ուժեղ էին, որ 51-րդ հոդվածի սահմանումները կիրառելի են դառնում, «այո»-ով կամ «ոչ»-ով պատասխանելը շատ դժվար է: Ես ընդհանրապես հակված եմ ավելի նեղացնելու 51-րդ հոդվածի սահմանները, քանի որ օրենքում բառացիորեն պահանջվում է ազատ կամքի դրսևորման լրիվ բացասում: Տվյալ դեպքում ունենք ամբաստանյալի վրա գերարժեք գաղափարի հիվանդագին ազդեցության այնքան ծանրակշիռ նշաններ, որ պետք է գոնե ասել, որ 51-րդ հոդվածի պահանջները սերորեն առնչված են դեպքին, իսկ ես նույնիսկ հակված եմ ասելու, որ ազատ կամքի դրսևորումը բացառված է եղել:

Պաշտպան ֆոն Գորդոն.— Մի հարց. արդյոք հնարավո՞ր եք համարում, որ այն բանից հետո, երբ ամբաստանյալի այս պոռթկումն արդեն տեղի է ունեցել, այս ընկնավորությունը, այս հույզի ընկնավորությունն այլևս կանհետանա, որ նույններն այլևս չեն կրկնվի, և որ դրանով իսկ մի տեսակ եզրափակում տեղի կունենա:

Փորձագետ Ֆորսօեր.— Չեմ կարծում: Գոնե նախապես շատ դժվար է այդ մասին վստահորեն խոսել: Եթե, ասենք, մեկը Բեռլինում որևէ մասն արարք է կատարել և հետո մեկնել է, օրինակ, Հարավային Աֆրիկա ու այնտեղ գուցե գյուղատնտեսությամբ է զբաղվել, կարող է աս-

տիճանաբար մոռանալ պատահածը: Մակայն հենց որ մի հին ծանոթ հայտնվի, և անցած իրադարձությունները բորբոքվեն, հին վիճակը կվերադառնա:

Փորձագետ նյարդաբան, բժշկական գիտությունների դ-ր Բրունո Հաաքե, Շյոներբերգ (երդման արարողությունից հետո):

Փորձագետ Հաաքե.— Այստեղ ներկայացված մանրամասն եզրակացություններից հետո կարող եմ շատ համառոտ խոսել: Մակայն այսօր ես նույնպես այն կարծիքին եմ, որ խոսքը հոգեկան ցնցումների ազդեցությամբ ընթացող հույզի ընկնավորության մասին է: Այդ իսկ պատճառով կցանկանայի նախորդ ելույթ ունեցող պարոնից մի փոքր առաջ անցնել և այն հարցին, թե արդյոք լրիվ բացառված է եղել ազատ կամքի դրսևորումը, դրական պատասխան տալ:

Նախագահ.— Գուցե կարելի՞ է ընդհանուր հայտարարություն անել, որ դատարանը հրաժարվում է լրացուցիչ վկայություններ անելու դիմումներից:

Պաշտպան Վերթաուեր.— Պետական ատյանի՞ մեզ իրավասու քրեական գործերի երկրորդ բաժնի դրույթների համաձայն եթե մի անգամ հայտարարվում է ընդհանուր հրաժարում, ապա վերանում են նաև նախկին բոլոր դիմումները, այդ թվում և մերժվածները: Այդ պատճառով ես երբեք ընդհանուր հրաժարման կողմնակից չեմ, այլ հրաժարվում եմ միայն դեպքից դեպք՝ ըստ այս կամ այն վկայության բնույթի:

Պաշտպան ֆոն Գորդոն.— Ես էլ եմ միանում դրան:

Ամբաստանյալ.— Համաձայն եմ:

Այնուհետև դատավարությունը հետաձգվում է մինչև հինգշաբթի առավոտյան ժամը 9-ը:

19

Թալեաթ փաշան կատաղությունից փրփրում է: Նա այլևս չի կարողանում իրեն դասել:

— Հենց սա էլ գուշակում էի: Զոհը ո՛չ թե ես եմ՝ սպանվածս, այլ Հանցագործն է: Նույնիսկ եթե բոլոր փաստերը դեմ են խոսում: Այդպես է լինում, երբ օգտվում ես թանկ վճարվող քրեական գործով պաշտպանների ծառայութունից, որոնք ամեն ինչ անում են ամբաստանյալին անմեղսունակ հայտարարելու համար: Ամբողջը նախապես համաձայնեցված խաղ է:

«Ի՞նչ լավ է, — մտածում է այդ պահին Սողոմոն Մելիքյանը սարսրոպալով, — որ ինձանից բացի ոչ ոք չի կարող տեսնել ու լսել իրեն

իսկ՝ Թուրքիայի ներքին գործոց նախկին նախարարին»։ «Ինչու»-ն և «ինչպե՞ս»-ը վաղուց է, որ ամերիկացուն այլևս չեն զբաղեցնում։ Սակայն քանի՞ անգամ է Մելիքյանն իր կյանքում հեռուստատեսու-թյամբ դրվագներ տեսել, որտեղ բացահայտորեն ու գրեթե հավաստի կերպով խոսվեր անցյալն ու ներկան միացնող ժամանակի թունելի մասին։ Ահա նա, սպասածին հակառակ, կանգնած է նման թունելի առաջ, մի բան, որ երիտասարդը շատ հետաքրքրաշարժ է համարում։ Նա ոչինչ այնպիսի անձկությամբ չի ցանկացել, որքան պապին կենդանության օրոք տեսնելը։ Այժմ անբացատրելի ու տարօրինակ ձևով տեսնում է նրան, երբ նա Եվրոպայում դեռ ուսանող էր և որպես ոճրագործ՝ Թալեաթ փաշայի մարդասպան, կանգնած է բեռլինյան դատարանի առաջ։

– Դուք կանխում եք երգվյալների վճիռը, Թալեաթ փաշա, – սառ-նորեն ասում է Մելիքյանը, – պարոն նախագահող դատավոր Լեմբերգը հենց նոր դատը հետաձգեց մինչև վաղը առավոտյան ժամը 9-ը։

Թալեաթ փաշան, սակայն, չի կարողանում կամ չի կամենում հանդարտվել։ Նրա համար արդեն ամեն ինչ պարզ է։

– Ցավում եմ, բայց պետք է ասեմ, որ գերմանացիները այս դիակն օգտագործում են, որպեսզի խուսափեն աշխարհամարտի արյունոտ իրադարձությունների իրենց պատասխանատվությունից։ Նրանք ուզում են իմ անունը կապել այն ժամանակվա ղեպքերին։ Եթե ոչ Թալեաթ փաշան, ապա մեկ ուրիշը պիտի կարգադրեր այն միջոցառումները, որոնք ուղղված էին մեր ներքին թշնամու տեղահանմանը։ Եվ այդ ամենը, ինչպես հայտնի է, կատարվել է Գերմանիայի բարձրաստիճան պետական մարմինների իմացությամբ։ Դավադրաբար սպանված մեկը մեղադրական աթոռին՝ անշուշտ անօրինակ ղեպք է Գերմանիայի արդարադատության պատմության մեջ, պարոնս։ Ես ևս որպես ժողովրդի մարդ, գործել եմ միմիայն իմ ժողովրդի հանձնա-րարությամբ և հանուն իմ ժողովրդի բարօրության ...

Որքան էլ անսպասելի, Մելիքյանը գլխով հավանություն է տալիս, ապա պատասխանում է.

– Այնպես, ինչպես դուք էիք հասարակ հեռագրական ծառայող, այնպես էլ ոմն Ադոլֆ Այխմանն էր լոկ առևտրական մի ներկայացուցիչ, մինչև 1931 թ. գերմանական նացիոնալ-սոցիալիստական կուսակցության շարքերն անցնելը։ Ինչպես Դուք Ձերն արեցիք Թուրքիայի հայերի նկատմամբ, այնպես էլ Այխմանը փաստորեն փորձեց իրագործել հրեաների հարցի վերջնական լուծումը՝ Եվրոպայի հրեաների բնաջնջումը։ Այխմանը ևս Երկրորդ աշխարհամար-

տի ավարտին փախուստի դիմելով՝ պատասխանատվությունից խուսափեց:

Թալեաթ փաշան բարձրացնում է մատանիներով զարդարված ձեռքերը:

– Անկախ այն բանից, որ չեմ կարող որոշել ինձ անձանոթ պարոն Այխմանի (դատելով անունից՝ հավանաբար գերմանացի է) մեղքի չափը, քանի որ պատմողը դուք եք, պարո՛ն, պետք է ենթադրեմ, որ ինչպես ինձ էր վիճակված, պարոն Այխմանի համար ես գտնվել է մի վարձու հրեա մարդասպան:

Սողոմոն Մելիքյանը մտածկոտ չարժում է կարճ կտրած մազերով գլուխը: Փոքր-ինչ խորհելուց հետո ասում է.

– 1960 թ. Ադոլֆ Այխմանը, որպես շուրջ վեց միլիոն հրեաների կոտորածի գլխավոր պատասխանատու, Բուենոս Այրեսից առևանգվել է Իսրայել և Երուսաղեմի օրինական դատարանի կողմից մահվան դատապարտվել, ինչպես Դուք՝ Կոստանդնուպոլսում:

– Իսրայել, դա քաղաք է:

– Իսրայելը հիմնադրվել է որպես սուրբ երկիր աշխարհի բոլոր հրեաների համար: Մայրաքաղաքն է Երուսաղեմը: Եթե դա ձեզ որևէ բան ասում է ...

– Իսկ ինչո՞ւ եք ինձ պատմում այդ ամենը,– կտրուկ արձագանքում է Թալեաթ փաշան ապագայից քաղված, իր համար անհասկանալի մեջբերումներին:

– Որովհետև իմ պապը դեպքի պահին ձեռնոցով չէր:

– Ձեռնո՞ց,– հարցնում է Թալեաթ փաշան չփոթահար:

– Լեհաստանում ծնված հրեա Փեթեր Թ. Մալքինը, այսպես էր կոչվում իսրայելական MOSSAD (Մոսսաթ) գաղտնի գործակալու – թյան հետախույզը, գրեթե իր բոլոր մերձավորներին կորցրել էր համակենտրոնացման ճամբարներում: Հոգևոր հեղինակն Ադոլֆ Այխմանն էր: Փեթեր Թ. Մալքինը մի գրքում գրում է, թե ինչպես 1960 թ. Բուենոս Այրեսում, երբ նա առևանգում էր միլիոնավոր մարդկանց իր գրասեղանից դեպի մահն ուղարկող Այխմանին, նույն ինքը Ռիկարդո Բլեմենտին կալանավորման ժամանակ նրան մերկ ձեռքերով բռնելու գաղափարից խորշել է: Ուստի նա գնել է ձեռնոց: Հետագայում Մալքինը դա ձուլել է տվել բրոնզից:

Մելիքյանը լուռ է, նա նայում է շուրջը, սակայն Թալեաթ փաշային չի տեսնում: Կարծես նա անէացել է օդում: Այդ պահին նրա ուշադրությունը գրավում է բարձրահասակ մի մարդ, որ կանգնած է աշխուժորեն զրուցող մի խմբի մեջ: Երիտասարդ ամերիկացին շատ է

ափսոսում, որ այդ պահին Թալեաթ փաշան ներկա չէ: Այսմանին հիշատակելուց հետո կարծես հրաշք կատարվեց: Մելիքյանից մի քանի մետր հետո կանգնած է Ռոբերթ Քեմփները: Նա 21 տարեկան է, ներկայումս իրավաբանական բաժնի ուսանող: Հետագայում փաստաբան Քեմփները ձիշտ ժամանակին՝ 1933 թ., փախուստի է դիմելու՝ խուսափելով նացիստների ձերբակալումից, իսկ Երկրորդ աշխարհամարտի ավարտից հետո, 1946–49 թթ., Նյուրնբերգյան դատավարությունից ժամանակ զբաղեցնելու է ԱՄՆ–ի գլխավոր դատախազի տեղակալի պաշտոնը: Դեռ ավելին. 1961 թ. Իսրայելի պետությունը հրավիրելու է մինչ այդ արդեն աշխարհահռչակ դարձած միջազգային իրավաբանությունից մասնագետ Ռոբերթ Մ. Բ. Քեմփներին՝ ներկա գտնվելու Ազոլֆ Այսմանի դատավարությունը ...

Նահանգային երրորդ դատարան, 6-րդ պատժախուց

Դատավարության երկրորդ օրը

Բեռլին, Շառլոթենբուրգ, Հունիսի 2, 1921 թ., 9 անց 15:

«ԴԻ ԴՅՈՉԵ ԹԱԳԵՍՅԱՅԹՈՒՆԳ: ԴԻ ԴՅՈՉԵ ԹԱԳԵՍՅԱՅ-ԹՈՒՆԳ»: Զայցբուրգի բնակչությունից ավելի քան 99 տոկոսը կողմ է Գերմանիայի հետ միավորման: ԴԻ ԴՅՈՉԵ ԹԱԳԵՍՅԱՅԹՈՒՆԳ: Սկսվել է Թալեաթ փաշայի սպանությունից դատավարությունը: Մանրամասնություններ նրան սպանող հայազգի Սալոմոն Թեյլիբյանի մասին: ԴԻ ԴՅՈՉԵ ԹԱԳԵՍՅԱՅԹՈՒՆԳ: Գերմանիան պետք է վճարի օրական 110 միլիոն մարկ պատերազմական տուգանք վերանորոգումների համար: ԴԻ ԴՅՈՉԵ ԹԱԳԵՍՅԱՅԹՈՒՆԳ (Գերմանական օրաթերթ):

20

Նախագահ.– Վերադառնում ենք դատավարությանը: Վճիռ կայացնելու համար անհրաժեշտ բոլոր անձինք ներկա են: Փաստաբերումը, որքանով որ անհրաժեշտ էր ելնելով ամբաստանագրի տվյալներից, սպառված է, ինչպես նաև կասեցված դատավարության մասնակիցների համապատասխան որոշման հիման վրա: Այսպիսով քանի որ ավարտված են փաստարկումները, ժամանակն է հրապարակելու իմ նախապատրաստած հարցերը.

1. Հանցավոր է ամբաստանյալ Սալոմոն Թեյլիբյանը 1921 թ. մարտի 15-ին Շառլոթենբուրգում մի մարդու՝ Թալեաթ փաշայի միտումնավոր սպանության համար: Սա չկանխամտածված սպանության հարցն է: Իսկ կանխամտածված սպանության հարցին, որ ձևակերպված է երկրորդ կետում, պետք է պատասխանել միայն, եթե առաջին հարցին տրվել է դրական պատասխան, հետևյալն է.

2. Արդյո՞ք ամբաստանյալը սպանությունը կատարել է կանխամտածված ձևով: Իսկ այժմ գալիս է երրորդ հարցը, որին պետք է պատասխանել միայն, եթե առաջին հարցին (չկանխամտածված սպանության) տրվել է դրական պատասխան, իսկ երկրորդին (կանխամտածված սպանության)՝ բացասական:

3. Կա՞ն մեղմացուցիչ հանգամանքներ: Այս հարցադրման համար լրացումներ պահանջվելո՞ւ են: Եթե չեն պահանջվելու, ապա մեղադրական ճառի համար խոսքը տալիս են պարոն ավագ դատախազին:

Դատախազ Գոլմիք.— Պարոնա՛յք երդվյալներ, տվյալ քրեական գործի իրավաբանական կողմը չէ, որ դրան տալիս է առանձին նշանակություն և բացատրում է այն հսկայական հետաքրքրությունը, որ դատարանի այս դահլիճի վրա է բևեռում ինչպես մեր երկրի, այնպես էլ արտասահմանի ուշադրությունը: Դեպքն իր հոգեբանական դրահապատճառներով մեզ ետ է տանում մինչև աշարհամարտի ժամանակները: Բացի դրանից, զոհ հանդիսացողի անձնավորությունն է, որ ավելի նշանակալից է դարձնում դեպքը, անանունների, անհայտների բազմությունից մի ձեռք է բարձրացել ու գետին տապալել մի մարդու, որ կերտել է իր երկրի ճակատագիրը և որպես գերմանացի ժողովրդի հավատարիմ դաշնակից քայլել է պատմության բարձունքներում: Սակայն, պարոնա՛յք երդվյալներ, այս տպավորություններն ու վերհառնող ապրումները չպետք է մեզ՝ մեղադրող կողմին ու դատավորին, ստիպեն, որ լքենք դեպքի ու գործող անձի զուտ քրեաիրավական օրենքով ամրագրված նկատառումների նեղ ուղին: Չէ՞ որ իրավաբանական տեսակետից գործն այնքան էլ բարդ չէ: Կրակոցի նշանը լավ էր առնված, մահը վայրկենական էր, և կասկած չկա, որ ամբաստանյալը ցանկացել է նրա մահը: Նա գործել է կանխամտածված, չէ՞ որ ինքն էլ հայտարարեց, մինչև այսօր էլ զոհ է իր գործի հաջողության համար: Պարոնա՛յք, ձերբակալված պահին ամբաստանյալի արած՝ շատ տեսակետից հետաքրքրական արտահայտությունը. «Գերմանիային վնաս չկա, ես հայ եմ, մա՛ թուրք» քրեական օրենսգրքի լեզվով չի կարող թարգմանվել: Այն հանգամանքը, որ և՛ սպանվածը, և՛ ամբաստանյալը, երկուսն էլ օտարերկրացի են, քրեաիրավական տեսակետից

բացարձակապես միևնույն է: Տարակույս չկա, որ այս արարքը քաղաքական բնույթ ունի: Ամբաստանյալի շարժառիթը քաղաքական ատելությունն է ու քաղաքական վրեժխնդրությունը: Կասկածից վեր է, որ տեղի են ունեցել սարսափելի դեպքեր, և որ հայ ժողովրդի նկատմամբ սարսափելի ոճիր է գործվել, ինչպես որ կասկածից վեր է, որ ամբաստանյալի ընտանիքի հետ զարհուրելի բաներ են կատարվել: Նաև կասկածից վեր է, որ ամբաստանյալը, հենց հանձին Թալեաթ փաշայի, տեսել է այդ ճակատագրի հեղինակին, ըստ որում, նա նրա մեջ տեսել է ո՛չ միայն ներքին գործոց նախարարին, որը պաշտոնապես կրում է քաղաքական պատասխանատվություն այն բոլորի համար, ինչ կատարվում էր իր գերատեսչության մեջ, այլ մեկին, որ այդ ոճիրների անձնական ու բարոյական հեղինակն է: Պարոնա՛յք, կասկածից դուրս է և վկաների ցուցմունքներով հաստատված, որ հայերն ու նրանց բարեկամները համոզված են, որ Թալեաթ փաշան է այդ արհավիրքների հեղինակը: Սակայն, պարոնա՛յք, սա հայերի ու նրանց բարեկամների կողմնակալ տեսակետն է, և շատ դյուրին կլինե՞ր Ձեր առաջ այստեղ բերել վկաների մի ամբողջ շարք, որոնք կատարված իրադարձությունների մասին բոլորովին այլ կարծիք կարտահայտեին: Խոսել են գերմանացի շատ պարոնների հետ, որոնք շատ մոտ են կանգնած եղել Թուրքիայում կատարված դեպքերին, և նրանք բոլորովին այլ կարծիք են հայտնել:

Նախագահ (ընդհատելով).– Խնդրում են երկար կանգ չառնել մի բանի վրա, որը վկաների հարցաքննության առարկա չի եղել: Ուրիշների բերած փաստարկումների մեջբերումն այս գործին չի վերաբերում:

Դատախազ Գուլնիք (շարունակելով).– Այնուամենայնիվ ես դա կա՛րող են օգտագործել, քանի որ այդ տարակարծությունները արտահայտվել են փորձագետ երկու պարոնների կարծիքներում: Թույլ տվե՞ք մատնանշել, որ պարո՛ն պրոֆեսոր, դ-ր Լեփսիուսի տեղեկությունները, ըստ իս ունեին այն թերությունը, որ իրադարձություններին վերագրեցին չափազանց մեծ ծրագրավորվածություն ու համակարգություն: Դժվար չէ նկատել, որ նրա եզրահանգումներն արված են ո՛չ թե տեղնուտեղը՝ իրադարձությունների ժամանակ ձեռք բերված անձնական փորձից, այլ ավելի ուշ ստացված տեղեկություններից: Այդ իսկ պատճառով կարծում են, որ իրավացի կլինե՞մ, եթե ավելի արժևորեմ երկրորդ փորձագետի՝ Լիման ֆոն Չանդերսի հիմնավորումները: Նա այստեղ հստակորեն գատորոշեց, որ նախ՝ Կոստանդնուպոլսի կառավարությունը, պե՛տական ու ռազմական անվտանգությունից ելնելով, անհրաժեշտ համարեց տեղահանություն կազմակերպել, և երկրորդ՝ որ հարկ է դրանից

առանձնացնել իրագործման եղանակը: Այդ հարցում ինձ չեն կարող մոլորեցնել փաստաթղթերը, որոնք իբրև թե նախապես գոյություն են ունեցել: Ես՝ որպես դատախազ, գիտեմ, օրինակ, թե ինչպես մեզանում հեղափոխական իրարանցման մեջ լույս աշխարհ եկան ճիշտ այդ կարգի գրություններ ու փաստաթղթեր՝ հայտնի մարդկանց ստորագրու - քյուններով, որոնց մասին հետագայում հայտարարվեց, որ կեղծված են (հմմտ. հավելված, էջ 133 և հաջորդներ): Ինձ չի կարող մոլորեցնել նաև Կոստանդնուպոլսում Թալեաթ փաշայի դեմ կայացված դատավճիռը: Չգիտեմ, թե այնտեղ արդյոք բացահայտվել է օբյեկտիվ ճշմարտու - քյունը: Հնարավոր է, որ բացահայտվել է: Մյուս կողմից, սակայն, չպետք է մոռանանք կյանքի փորձը, երբ քաղաքական հին կարգի փլուզումից հետո հին հերոսները նորի հանցագործներն են դառնում: Բերված վկայությունները չտվեցին նվազագույն ապացույցն այն մասին, որ Թալեաթ փաշան եղել է այդ ոճրագործությունների բարոյական հեղինակը ...

21

– Այս տրամաբանությունը Ձեզ դուր է գալիս, այնպես չէ՞, Թա - Լեաթ փաշա:

Մելիքյանին ակնհայտ է խոսակցի հոգեվիճակը: Բարձր դուան ներքին գործոց նախկին նախարարի դեմքն ամբողջապես ճառագայ - թում է:

– Փորձը սովորեցնում է,– թիկնեղ մարդը միտքն ավելի կենտրո - նացնելու նպատակով փակում է աչքերն ու կրկնում դատախազ պա - րոն Գոլնիքի վերջին խոսքերը,– քաղաքական հին կարգի փլուզումից հետո հնի հերոսները նորի հանցագործներն են դառնում: Ուստի, միանգամայն համաձայն եմ պարոն դատախազ Գոլնիքի հետ, որ բերված վկայությունները չեն տվել նվազագույն ապացույցը, որ Թա - Լեաթ փաշան եղել է այդ ոճրագործությունների բարոյական հե - ղինակը ...

– Սա բառ առ բառ Գոլնիքի ասածն էր: Ձարմանալի հիշողու - թյուն ունեք, Թալեաթ փաշա,– ասում է երիտասարդ գիտնականը՝ չթաքցնելով ապշանքը:

Թալեաթ փաշան շոյված շփում է կզակը:

– Ափսո՛ս, որ միայն հիմա եմ լսում այսպիսի խոսքեր: Հիմա, որ արդեն ուշ է:

– Հիշո՞ւմ եք, թե ինչ ասաց գրող Արամ Անտոնյանը: Հիշո՞ւմ եք Հեռագրերի բնօրինակները՝ ձեր կողմից ստորագրված:

– Ամբողջը կեղծիք է,– բացականչում է Թալեաթ փաշան գրգրոված,– նույնիսկ պարոն առաջին կարգի դատախազը Հենց նոր դա Հաստատեց: Բայց սա Հատուկ է Ձեր նմաններին, պարոն, որոնք որպես սկզբունք չեն լսում, երբ իմ օգտին խոսող փաստեր են բերվում:

– Ձեր ստորագրությունները, չլինի թե՞ դրանք էլ են կեղծված: Կցանկանայի՞րք երզվյալ փորձագետի միջոցով կատարել ձեռագրի Համեմատություն, Թալեաթ փաշա: Դուք, որ այդքան շատ վստահում եք գերմանացի պաշտոնյաների ունակություններին:

Ձեռքի տիրական շարժումով Թալեաթ փաշան ընդհատում է երիտասարդի խոսքը:

– Վերջապես լռե՛ք, պարոն: Ես ուզում եմ գնալ ու Հետևել դատախազի չափազանց խելացի դատողություններին:

Մելիքյանը բերանը բացում է պատասխանելու համար.

– Լռե՛ք վերջապես, պարոն: Ինչ ասես կտայի, որ ականջներս ազատեի Ձեր անվերջ մեղադրանքներից:

22

Դատախազ Գուլնիք.– Այժմ վերադառնանք բուն դեպքին: Չեզ համար պարզաբանել էի, որ ամբաստանյալին սպանության մղող շարժառիթը վրեժխնդրությունն էր: Պարոնայք, դա անշուշտ անազնիվ շարժառիթ չէ: Դա մի շարժառիթ է, որ մարդկայնորեն հասկանալի է և պիտի հասկացվի, քանի դեռ կան մարդիկ, որոնք ի վիճակի են ատել և սիրել: Եթե հիմա շարունակեն այն հարցով, թե ամբաստանյալը միտումնավոր է գործել, ապա հենց բուն այդ շարժառիթից կհետևի, որ դա այդպես էլ եղել է: Պարոնայք, այս բոլոր հանգամանքները մեզ պարտադիր կարգով տանում են այն բանին, որ կարող ենք ասել՝ արարքը կատարվել է միանգամայն սառնասրտորեն, մտածված ու սթափ վիճակում: Ուստի, կարծում եմ, որ պետք է միանաք այն պարոնայք փորձագետներին, որոնք մերժեցին 51-րդ հոդվածի կիրառելիությունը: Եվ վերջապես, պարոնայք, ըստ մինչ այժմ գործող օրենքի՝ այն հանգամանքները, որոնք այստեղ մեծապես ամբաստանյալի օգտին են խոսում, վստահորեն ամբողջովին հաշվի կառնվեն ներման ատյանում: Ուստի, պարոնայք երզվյալներ, առաջարկում եմ Չեզ ուղղված հարցերին պատասխանել կանխամտածված սպանության համար մեղադրական դատավճիռ կայացնելու իմաստով:

Նախագահ.– Թույլ տվեք պարոն թարգմանչին խնդրել, որ ամբաստանյալին հաղորդի պարոն դատախազի՝ երդվյալներին արած առաջարկը, այն է՝ նրան հանցավոր ճանաչել կանխամտածված սպանություն կատարելու համար (այդպես էլ արվում է):

Պաշտպան ֆոն Գորդոն.– Պարոնայք երդվյալներ, պարոն դատախազը Ձեզ հայտնեց, որ եթե նույնիսկ Դուք այստեղ ամբաստանյալ Թեյլիդյանին սպանության համար հանցավոր ճանաչեք և դրանով իսկ նրան մահվան դատապարտեք, վատ բան արած չեք լինի, քանի որ Գերմանիայի նախագահը նրան անպատճառ ներում կշնորհի: Սա, իհարկե, այս ատյանում Ձեր վրա ազդելու ընդունելի ձև չէ: Այստեղ պետք է հռչակվի իրավունքը, ո՛չ թե մատնանշվի ներումը: Ուրախ եմ՝ հանձին մեծապատիվ պարոն ավագ դատախազի, ողջունելու որոշ իմաստով պաշտոնակցի՝ մի պաշտպանի: Ի դեպ, ո՛չ թե Թեյլիդյանի, այլ Թալեաթ փաշայի պաշտպանի, որ, ցավոք, հենվում է միայն այն փաստերի վրա, որոնք նրան զեկուցել կամ պատմել են տարբեր պարոններ: Պարոնայք, այդ հարցում ես նրա հետևողներից չեմ, ես գիտակցաբար մերժում եմ նման մոտեցումը: Այստեղ ունեն հեռագրերի մի ամբողջ զինարան (հմմտ. հավելված, էջ 133 և հաջորդներ), և ունեն մի վկա (հմմտ. հավելված, էջ 132 և շարունակությունը), որն ահա նստած է այնտեղ և ասում է. «Այդ հեռագրերը վավերական են, ես եմ դրանք ձեռք բերել»: Բավական է այն պարզ իրողությունը, որ մի քանի ամսվա ընթացքում 1,8 միլիոն հայերից անվիճելիորեն տեղահանվել է 1,4 միլիոնը, որից մեկ միլիոնը սպանվել է աքսորի ճանապարհին: Խնդրեմ, դատեք ինքներդ, արդյոք դա հնարավո՞ր էր առանց վերևից եկող կամոնավոր ղեկավարության: Մի՞թե թուրքական կառավարությունն իսկապես այնքան անզոր է եղել, որ դրա դեմ ոչինչ չի կարողացել անել: Հավատո՞ւմ եք դրան, ուրեմն ասացեք՝ այո՛: Ես դրան «այո՛» չեմ կարող ասել: Այդ ժամանակամիջոցին ահա՛ մի դեպք է պատահում, որն ի գորու էր շանթի պես հարվածելու: Դա Հարդենբերգ փողոցում հանդիպումն էր թուրքական երեք պարոնների հետ, որոնցից երկուսն իրենց մեջտեղից քայլող մարդուն «փաշայով» էին դիմում: Երևույթը գրավում է նրա ուշադրությունը, և ավելի մոտիկից դիտելով մարդուն՝ ճանաչում է նրան ըստ լուսանկարի ու հաստատ համոզվում: Հետաքրքիր է, սակայն, որ նա այդ դեպքի մասին ոչ մեկին ոչինչ չի հաղորդել: Չի ուզեցել ո՛չ ոքի հուզում պատճառել, նման բաների մասին խոսելու պահանջ էլ չի ունեցել: Հանդիպումն ինքնին նրան չի մղել Թալեաթին սպանելու որոշման. այդ ուղղությամբ նա ոչինչ չի ձեռնարկել: Շարունակել է ապրել առաջվա պես, մինչև դեպքից 5–6 շաբաթ անց հանկարծ երագ է տեսել,

մի տեսիլք, ֆիզիկապես գրեթե ցնորական մի պատկեր, թե ինչպես այնտեղ փոված է մոր դիակը, թե ինչպես մայրը բարձրանում է տեղից, և թե ինչպես ինքը հաղորդում է մորը. «Ես տեսա Թալեաթին»: Եվ մայրը պատասխանում է. «Դու տեսար Թալեաթի՞ն և չլուծեցիր հորդ, քույրերիդ ու եղբայրներիդ վրեժը: Դու այլևս իմ որդին չես»: Սա այն վայրկյանն է, երբ նա հետևյալ զգացողությունն է ունեցել. «Այստեղ ես պետք է գործեմ, ես պետք է կրկին իմ մոր որդին լինեմ, որ նա ինձ չվանի, երբ ես երկինք՝ նրա մոտ զնամ: Ես պետք է կրկին նրա գրկում տեղ գրավեմ»: Այսպես է, որ այս երազը փոխանցվել է արթուն վիճակի, ինչպես բժիշկներն արտահայտվեցին: Ուստի կարևոր չէ, թե երբ է ընդունվել որոշումը: Ուրեմն կանխամտածվածության հարցն ընդհանրապես որոշելիս մենք պետք է կշռադատենք՝ այն կա՞ր սպանության պահին, թե ամբաստանյալի համար դա եղել է կրքերի, զգացմունքների ու մտապատկերների փոթորիկ, կամ սառը դատողություն: Դրա պատասխանը բնավ չեն ուզում տալ: Կարծում են, որ այն առկա է հենց գործի բնույթի մեջ: Այստեղ բարեխղճությամբ պետք է արժարժեի մաս կանխամտածվածության հարցը, թեև իմ մեջ դրան դիմադրող ինչ-որ բան կա: Որովհետև մենք՝ պաշտպաններս, ամբողջ սրտով, կատարյալ համոզվածությամբ պիտի Չեզ խնդրենք ժխտական պատասխան տալ «հանցավորության» հարցին: Կարծո՞ւմ եք, թե կարող եք համոզված կերպով ասել, որ ամբաստանյալն այն պահին, երբ առաջին անգամ Թալեաթ փաշային ներքևում տեսավ տնից դուրս գալիս, վայրկենական որոշում ընդունեց, վերցրեց ճամպրուկից ատրճանակը, ցած վազեց ու կրակեց նրա վրա, այդ պահին ի վիճակի՞ էր հավաքել իր բոլոր հոգեկան ուժերը՝ վերջնական որոշում կայացնելու: Թե՞ դա մեռած մայրը չէր, զարհուրելի մտապատկերները չէին, իր խոշտանգված ժողովրդի մասին հիշողություններն ու մնացած ամեն բան, ինչ նրա գլխում պտույտ էր գալիս, որ զենքը ձեռքն առավ: Անհնար են համարում, որ որևէ մեկը հակառակը պնդի: Մյուս կողմից, ցավալի է, մաս տհաճ, որ զերմանական հողում մեկը հյուրընկալվում է և ահա այստեղ սպանվում: Մեր ժամանակներում, երբ ամենուր պատերազմ է, երբ այսօր էլ շարունակվում է գոյամարտը հայերի ու թուրքերի միջև և ամենուրեք արյուն է հոսում, մարդ մնան բաների հետ ի վերջո կհաշտվի: Մարդ, համենայն դեպս, այսպես կնայի հարցին: Թալեաթի կառավարության մեղքով առնվազն մեկ միլիոն հայերի՝ երեխաների, ծերերի, կանանց ու մարտունակ տղամարդկանց արյան ծով է հոսել: Եթե այդ ամենին Հարդենբերգ փողոցում ավելացել է մի կաթիլ, պետք է մեզ դրանով մխիթարենք, որ դա մեր ճակատագիրն է, քանի որ մենք ապրում ենք

արյունոտ ահավոր ժամանակներում: Սակայն ավելի ահավոր կլիներ, եթե գերմանական դատարանը անօրինակ ծանր փորձություններով ան-
ցած այս մարդու ճակատագրին ավելացներ սառնորեն դատող արդա-
րամտության վիրավորանքը ևս:

23

Թալեաթ փաշան կամ Սալի Ալի բեյը, ինչպես Բեռլինում կոչվում է
իր երկրից փախած մարդը, զայրացած ձեռքերն իրար է զարկում:

– Ես դեռ ինչքա՞ն պետք է հանդուրժեմ փաստերի այս աղավա-
ղումը:

Սողոմոն Մելիքյանը թափահարում է գլուխը:

– Պաշտպան ֆոն Գորդոնը, անշուշտ, փաստեր աղավաղողներից
չէ, Թալեաթ փաշա: Եվ եթե այստեղ խոսում է մեկ միլիոն հայ զոհերի
մասին, ապա ըստ ժամանակակից հետազոտությունների այդ թիվն
ավելացել է նվազագույնը կես միլիոնով:

– Գլուխս նորից մի՛ տարեք ապագայից բերված Ձեր դատար-
կախոսություններով,– հեզնում է Թալեաթ փաշան,– ըստ ժամա-
նակակից հետազոտությունների ավելացել է կես միլիոնո՞վ,– թքի
փրփրոտ նշույններ արծաթի պես փայլվում են օդում, երբ մարդը
բացականչում է: – Ամբողջը դավադրություն է: Գերմանացիները
ուզում են միայն հիմա և այստեղ իրենց պատիվը փրկել:

Մելիքյանը մնում է արտաքուստ հանգիստ: Սակայն բերանի ան-
կյունները ջղաձգվում են, երբ նա կամացուկ պատասխանում է.

– Իսկ ինչպե՞ս կբացատրեք այն փաստը, որ թուրքական ինչ-որ
կառավարություն զոհերի թիվը պաշտոնապես ճանաչել է 52.756:

– Դա ինձ հայտնի չէ: Եթե մի ինչ-որ սրիկա, որը մեր Քեմալից
հետո իշխանություն գլուխ անցնելով՝ այդպես է ասել, մեզ՝ երիտ-
թուրքերիս մասին, պարո՞ն, այժմ ամեն ինչ կարելի է ասել: Իսկ այն
սխրանքի համար, որ Թուրքիան մեկընդմիջտ ազատել ենք կաշա-
ռակեր սուլթանից, մեզ ո՛չ ոք չի փառաբանում:

– Քեմալ Աթաթուրքին հաջորդող կառավարությունը չէր: Բացի
դրանից, ինքն էլ 1960 թ. արդեն քսան տարի էր, ինչ մեռած էր:

– Ի՞նչ նշանակություն ունի այսօր ինձ համար 1960 թվականը:
Ի՞նչ իմանամ, թե քառասուն տարի անց Թուրքիայում ո՞վ է կանգ-
նած իշխանության գլուխը: Այնուամենայնիվ պաշտպանի բերած այդ
տվյալները կարող են հավաստի լինել: Այո՛, այդ թիվը ես էլ եմ հնա-
րավոր համարում. բնակչության տարբեր ցեղերի միջև մշտապես գո-

յատևող արյունոտ կոիւմների արդյունքն է դա, օրինակ, ավազակա-բարո քրդերի հարձակումները հայերի վրա: Ինչքան գիտեմ, պարո՛ն, այսպես կոչված քրիստոնյաները ևս իրար հետ միշտ չէ, որ խաղաղ են ապրել:

Այս անգամ Սողոմոն Մելիքյանն էր, որ բացահայտ այդ ստերից հոգնած՝ ձեռքի վանողական շարժումով հեռանում է խոսակցից ու գնում վերստին կենտրոնանալու դատավարութեան ընթացքի վրա:

24

Պաշտպան Վերթաուեր.— Պարոնա՛յք երդվյալներ, Չեզ տրվելու է հարցաթերթիկ, որը կտանեք ձեզ հետ: Դրա մեջ նախ հարց է տրվում սպանության մասին: Թե այդ հարցին «այո» կամ «ոչ» կպատասխանեք, այդ է այս դատավարության առարկան: Այն մասին, որ Դուք կանխամտածվածության հարցին ժխտական պատասխան եք տալու, դրա մասին կարիք չունեմ խոսելու: Ես միայն այն մասին եմ խոսելու, թե սպանության վերաբերյալ հարցին Դուք «այո», թե «ոչ» պատասխան եք տալու: Հարցաթերթիկն ինքը վստահորեն հուշում է «ոչ» պատասխանը, քանի որ այնտեղ հարցն այնպես չի դրված, թե «ամբաստանյալը սպանե՞լ է Թալեաթ փաշային», այլ «ամբաստանյալը հանցավո՞ր է Թալեաթ փաշային սպանելու գործում»: Ըստ մեր գերմանական օրենքի Դուք պարտավոր եք ամբաստանյալին ազատ արձակել, և այդ դեպքում այն, ինչ յուրաքանչյուր մարդու սրտի զգացումն է, այստեղ պատահաբար մույնն է, ինչ որ մեր գերմանական օրենքն է պահանջում: Արդեն շեշտվել է, որ ըստ 51-րդ հոդվածի առաջին կետի, «պատժելի արարք առկա չէ այն դեպքում, եթե գործող անձը դեպքի պահին եղել է անգիտակից վիճակում» և ապա բոլորովին առանձին մախադասությամբ՝ «կամ եթե նա գործել է մտավոր գործունեության հիվանդագին խանգարման պահին»: Ես կասեի՝ ներկա պարագան արդարացում է ոչ թե մեկ, այլ երկու ազատ արձակումներ, այնքա՛ն ցայտուն ու այնքա՛ն պարզորոշ են այս երկու դեպքերը երևան գալիս 51-րդ հոդվածի այդ երկու կետերում: Վկայակոչելով Բարձրագույն ատյանի օրենսդրությունը՝ Օլսհաուզենի քրեական օրենսգիրքն ասում է (5-րդ հրատ., 1897 թ., հ. 1-ին, էջ 186, ծմք. 10). «Եթե անմեղսագիտությունը որոշակիորեն ընդունված է որպես պատիժը բացառելու հիմք, ապա այդ դեպքում այլևս բավական չէ դիտավորության ընդհանուր հաստատումը, այլ անհրաժեշտ է դրա հիմնավորումը: Անհրաժեշտ է պարզորոշ հաստատել, որ գործող անձը դեպքի պահին չի եղել 51-րդ հոդվածում նշված վիճակներից և ոչ մեկում»: Ուրեմն պետք է դրականորեն բացահայտվի, որ

այդ խանգարիչ ազդեցությունները գոյություն չեն ունեցել: Նվազագույն տարակույսի դեպքում, թե դրանք գոյություն են ունեցել, ամբաստան-
յալը պետք է ազատ արձակվի: Եթե, ուրեմն, Դուք այժմ դատավարու-
թյունից ելնելով՝ կասկածներ ունեք, որ ամբաստանյալը 1921 թ. մարտի
15-ին ժամը 11-ին գնդակն արձակելու պահին ազատ կամքի տեր էր թե
ոչ, պետք է ազատ արձակեք նրան: Դուք լսեցիք նաև, որ Թալեաթի
նկատմամբ մահավճիռ է արձակված եղել: Դատավճիռներն ընդհան-
րապես կամ ճանաչվում են կամ չեն ճանաչվում: Եթե մենք չճանաչենք
ուրիշ դատարանի վճիռները, ապա չենք կարող պահանջել, որ, օրինակ,
մեր վճիռն էլ ճանաչվի: Ես նվազագույն տարակուսանք չունեմ, որ այն
բարձրաստիճան ու կրթված դատավորները, որոնք մանրակրկիտ
քննությունից հետո վճիռ են կայացրել Կոստանդնուպոլսի ոճրագործ-
ների վերաբերյալ, ճիշտ դատավճիռն են գտել: Մահվան այդ դատա-
վճիռը, սակայն, ուրույն կերպով է ազդում հայի վրա: Նույնիսկ ամե-
նաարդարամիտ ու ճշմարտախոհ հայը կմտածի. «Չէ՞ որ այս մարդը
մահվան է դատապարտվել, ուրեմն նա այդ հանցագործությունները
կատարել է և արժանի է մահապատժի»: Էնվերի ու Թալեաթի նման
անձինք Գերմանիայում ապրել են կեղծ անուններով: Ասվեց, որ նրանք
եղել են Գերմանիայի «հյուրերը»: Ես դա վճռականորեն պետք է վի-
ճարկեմ: Չեմ հավատում, որ Գերմանիայի կառավարությունը թույլ պի-
տի տար, որ իրենց երկրից փախած նման ոճրագործներ որպես «հյուր»
և կեղծ անուններով թաքնված մնային այստեղ: Ասվեց նաև, որ այստեղ
սպանվել է «Գերմանիայի դաշնակիցներից» մեկը: Դա ևս ճիշտ չէ: Թա-
լեաթն ու իր կոմիտեն երբեմնի պրուսական ու գերմանական զինվո-
րական կառավարության դաշնակիցն էին: Գերման ժողովրդի դաշնա-
կիցը այս մարդիկ երբեք չեն եղել: Թալեաթ փաշան անհատապես կա-
րող էր շիտակ մարդ եղած լինել, սակայն նա ռազմամուլների խորհրդի
անդամ էր, իսկ ռազմամուլը այն է, ինչ իրավունքի հակահիշն է: Մի
ամբողջ ժողովրդի տեղահանելու հրամանը ամենահրեշավոր բանն է, որ
կարող էր ծնվել ռազմամուլի ուղեղում: Եթե, ինչպես այստեղ շեշտվեց,
երիտթուրքերի կոմիտեն համոզված է եղել, որ լավ ոստիկաններ այլևս
չկան, և որ միայն խուժանն է մնացել որպես ոստիկան, այդ դեպքում
կոմիտեն տեղահանության հրամանը տալու իրավունք չունեք: Իսկ եթե
այնուամենայնիվ այդ հրամանը տվել է և այդ գործը նման մարդկանց
է վտահեղ, ապա հետևանքների համար ինքն է պատասխանատու:
Մտածեք նաև այն մասին, պարոնա՛յք, որ մարդկության հայացքն ուղղ-
ված է Չեր վճռին, որ արդարությունը՝ սերտ միաբանությամբ մարդկանց
զգացմունքների հետ, Չեզ է սպասում: Ասացե՛ք պարզապես. «Նա մե-
ղավոր չէ»: Մնացածը մեր գործը չէ:

Թալեաթ փաշան ինքն իրենից երբեք այսպես դուրս չէր եկել:

– Մնացածը մեր գործը չէ՞: Այդ հայր սպանեց ինձ, իսկ մնացածը մեր գործը չէ՞: Բայց ... ահա՛ թե ովքեր են գերմանացիները:

– Այդպես չի կարելի խոսել, Թալեաթ փաշա,– առարկում է Մելիքյանը:

– Դատախազին, իհարկե, բացառում եմ,– տեղի է տալիս ներքին գործոց նախկին նախարարը:

– Բանը ճիշտ այնպես է, ինչպես քիչ առաջ պարոն պաշտպան Վերթաուերն ասաց. Թալեաթ փաշայի նման գաղանաբարո մարդիկ էին, և ո՛չ թե թուրք ժողովուրդը, որ հայերին ոչնչացրին:

Փոքր դադարից հետո, որի ընթացքում խոսակիցը չի հակաճանաչում, Մելիքյանն ավելացնում է. – Այստեղ ներկա գտնվողներից կամ մեզնից հետո ծնվածներից ոչ մեկին իրավունք չի վերապահված ասելու, որ բոլոր թուրքերը Թալեաթ փաշայի նման են, կամ բոլոր հայերը ամբաստանյալի նման են:

– Ինչպիսի՜ անպատկառություն՝ ինձ Ձեր ազգականին, հայազգի այդ նենգ մարդասպանին, հավասարեցնելու փորձը,– մոթմոթում է նկատելիորեն խոցված Թալեաթ փաշան:

Երիտասարդը, բթամատով ուսի վրայով երևակայական ինչ–որ փողոցի կողմը ցույց տալով, ասում է.

– Մի քանի օր առաջ գրախանութում անհեթեթ բայց զգայացունց մի գրքույկ հայտնաբերեցի ...

– Հոգնած եմ, պարո՞ն:

Սակայն Մելիքյանը տեղի չի տալիս: Եվ կարծես երկնային հրաշքով փոքրիկ գրքույկն անմիջապես հայտնվում է նրա ձեռքերում:

– Այնուամենայնիվ լսե՛ք: Վստահորեն Ձեզ դուր կգա այս գրքույկի մեջ գրվածը: Այն վերնագրված է այսպես. «Թալեաթ փաշայի սպանությունից հետո» և լավ էլ վաճառվում է, ինչպես գրավաճառն ինձ՝ իմ հարցուփորձի վրա տեղեկացրեց:

– Ինչ մի մեծ գաղտնիք կա այդտեղ,– անփույթ ասում է Թալեաթ փաշան,– մարդասպանը Հարդենբերգ փողոցում ինձ քոսոտ չան պես ...

Մարտի 15–ի կեսօրից առաջ տեղի ունեցած իր անսպասելի մահվան մասին սարսափելի հիշողությունը կարծես սասանում է այդ ուժեղ մարդուն: Արցունքախեղ ձայնով նա ավարտում է խոսքը. – Բաց փողոցում, պարո՞ն: Օրը ցերեկո՛վ:

– Զեր հոգեգեկան վիճակը անմիջապես կրարելավվի, Թալեաթ փաշա, եթե լսեք, թե ինչ է գրված այս գրքույկի մի հատվածում: Կարդում եմ. «Երիտասարդ Հայր, որն անձնատուր եղավ որպես Թալեաթ փաշայի սպանող,– Մելիքյանն ընդհատում է ընթերցանությունը և զննող Հայացքով շրջանակի վրայով զննում է խոսակցին,– այստեղ ուրեմն ակնարկվում է, թե դրա ետևում կանգնած է ինչ–որ օտարազգի հզոր պետություն: Սակայն շարունակեմ մեզբերումը. «... նա միայն գործիք է եղել բարբարոս այն կատաղություն, որը հատուկ է նրա ցեղին: Առանց մտածելու և առանց գիտակցելու, թե ինչ է անում: Թուրքերի կողմից իր ծնողների տարագրման նրա սրտաշարժ պատմության նպատակը դատավորների համակրանքը չահելն է ...»:

Գունաթափ այդ մարդու ուժերը հանկարծ կարծես վերածնվում են: Երկու ձեռքերի բթամատն ու ցուցամատը արագ–արագ ոլորում են բեղերի ծայրերը: Ապա Թալեաթ փաշան պահանջում է.

– Ապա մի ցո'ւյց տվեք՝ տեսնեմ: Իսկապե՞ս այդպես է գրված: Մեզ նմանները երբեք չպետք է վստահեն Զեր կարգի մարդկանց:

26

Պաշտպան Նիմայեթ.– Պարոնայք երդվյալներ, մենք միմիայն մեկ հարցի պիտի պատասխանենք, որովհետև միայն այս մեկը առաջին հարցն է, որ նախ կանգնած է մեր առաջ: Արդյոք Սալոմոն Թեյլիբյանը հանցավո՞ր է սպանության համար: Պե՞տք է նա իր գլուխը դնի կանափնարանի կոճղին ու քավի մարտի 15-ին գործած մեղքը: Ես կասկած չունեմ, որ դեպքի կատարման պահին, որ միակ խնդրո առարկան է, կանխամտածվածություն չի եղել, թեկուզ և նախապես նրա գլխում առկա լինեին ամենամանրակրկիտ խորհրդածություններ: Պարբերությունը, որի հիման վրա կայացնելու եք Ձեր վճիռը, ասում է. «Ով դիտավորյալ մարդ է սպանում և այն կատարում է կանխամտածված, մարդասպանության համար դատապարտվում է մահվան»: Բոլորը համաձայն են, որ պատժելիության համար ամենուրեք անհրաժեշտ է անօրինականություն: Սակայն անօրինականության անհրաժեշտության կողքին, եթե ճիշտ մտածենք, գոյություն ունի նաև անօրինականության գիտակցականության անհրաժեշտությունը: Որ ամբաստանյալը փաստորեն գործել է ոչ թե օրենքի համաձայն, այլ օրենքին հակառակ, գուցե առաջին հայացքից կասկածից վեր թվա, սակայն այսուհանդերձ բոլորովին կասկածից վեր չէ: Որովհետև բնավ կասկածից վեր չէ, քանի որ

դեպքը պատահած ժամանակ թուրքերն ու հայերը իրար դեմ պատե-
րազմական վիճակում էին գտնվում, ուրեմն միջազգային իրավունքի
տեսակետից թշնամիներ էին համարվում: Այստեղ կարևոր է, որ տվյալ
դեպքում ամբաստանյալի համար անօրինականության գիտակցու-
թյունը հարաբերականորեն ազգայնացված բնույթ ունի: Արևելքի ժո-
ղովուրդների համար գործողության օրինականության կամ անօրինա-
կանության մասին գիտակցականությունը բոլորովին այլ է, քան մեզ
համար: Լսեցի՞ք, թե ինչպես ամբաստանյալը պարոն մախագահի
հարցին, թե նա իրեն հանցավոր ճանաչո՞ւմ է, պատասխանեց «ո՛չ», իսկ
երբ պարոն մախագահը նրան հարցրեց՝ «ինչո՞ւ Ձեզ հանցավոր չեք
ճանաչում», ամբաստանյալն ասաց. «Խիղճ հանգիստ է»: Նրա համար
բարոյական և իրավական ճշտությունը նույնարժեք է: Նա չգիտե, չի
կարող պատկերացնել, որ բարոյապես ճիշտը կարող է իրավաբանորեն
սխալ լինել: Նա չի կարող պատկերացնել, որ բարոյապես լավը նրան
մահապարտ կարող է դարձնել: Երբ ես մարտի 16-ին կարդացի Հար-
դենբերգ փողոցում կատարվածի մասին, աչքիս առաջ երեք տեսարան
կանգնեց, որոնցից այլևս չկարողացա ազատվել: 1896 թ. օգոստոսի 26-
ին, երբ հայերը խռովության մի փորձ էին նախապատրաստել, և երբ
այդ մասին ոստիկանությունը նախազգուշացրել էր թուրքական կառա-
վարությանը, վերջինս, հատկապես սուլթան Աբդուլ Համիդը, ոչինչ չա-
րեց խռովությունը կանխելու համար, մի բան, որ մեծ դյուրությամբ իրա-
գործելի էր. դրա փոխարեն խռովությունը ողջունվեց: Կազմակերպվե-
ցին մահակներով զինված խմբեր, որոնց հրամայված էր սպանել յուրա-
քանչյուր հայի, որին նրանք օգոստոսի 26-ի կեսօրից սկսյալ կտեսնեին
փողոցում: Ինձ պատմել են, որ հայերին սպանել են ծնկաչոք վիճակում,
գլուխները խոնարհած և ձեռքերը աղոթքի համար երկինք պարզած:
Այն ժամանակ այս ձևով մահացածներից 90 տոկոսը ունեցել է գլխի
այդ վերքը: Երկրորդ՝ ինչպե՞ս է 1908 թ. Թալեաթ փաշան իշխանության
գլուխ անցել: Նա իր մի քանի բարեկամների, քաղաքական գործըն-
կերների հետ զնացել է մախարարության մեծ վեզիրի (Եպարքոս) մոտ,
որն իրեն սպասելիս է եղել: Վերջինս մի ծխախոտ է վառել և ձեռքերը
գրպանը դնելով ասել. «Այդ ի՞նչ եք անում, չգիտե՞ք, որ դա մեզ դուր չի
գալիս»: Նույն պահին լավել է հրացանի կրակոց, և նա, որ ուզում էր
Թալեաթ փաշային հեռացնել, անշունչ գետին է տապալվել կոկորդից
զարկված: Եվ վերջապես երրորդ՝ մարտի 15-ի մեզ բոլորիս հայտնի
տեսարանը: Կարող ենք սրան դիմադրել, ինչքան էլ որ ուզենանք, սա -
կայն այս դատավարությունը մման չէ մյուսներին: Այն ինքնին դուրս է
գալիս դատարանի այս դահլիճի շրջանակներից և ստիպում մեզ հա-

յացքն ուղղել հեռավոր առնչությունների վրա ու փորձել հասկանալ այլ ժողովուրդներին, այլ մարդկանց, այլ հանգամանքներ ու արդար լինել նրանց նկատմամբ: Մենք ստիպված ենք կիրառել նահանգային 3-րդ դատարանի և երդվյալների այս դատարանի իրավաբանական փորձը՝ իրավունքի էության ու մարդկության խնդիրների համակողմանի լուսաբանված իմացության և փոխկապակցվածության իմաստով: Եթե այդպես վարվենք, ապա չեմ կարծում, որ Դուք Մալմուն Թեյլրյանին սպանության համար հանցավոր ճանաչեք: Եթե այդ ամենք, այն ժամանակ, կարծում եմ, գիտեք, թե ինչ կպատահի. այն ժամանակ նա իր ներքին վստահությամբ, անսահման մաքուր խղճով, վե՛հ մտայնությամբ, չուզեց ավելորդ մեկ բառ անգամ ասել, որ իր հոգու անլուր մաքրությամբ, երբ նրան հարկադրում էին խոսել, հայտարարեց. «Չեմ ուզում խոսել, չեմ ուզում այդ ամենը մեկ անգամ ևս վերապրել, ավելի լավ է ամնի-ջապես տեղում մեռնեմ»: Նա այդ ասաց առանց որևէ հուզմունքի, իսկ ես կարծում եմ, որ նա հիմա էլ կասի. «Ի՛նչ արած, այդ դեպքում ես կմեռնեմ»: Նա իր պատանի գլուխը, մարտիրոսի իր գլուխը կոնի կոճղին, մայրը նրան կհայտնվի ու նրան օգնության ձեռք կմեկնի, և նա կմեռնի երանելի մահով: Քիչ է մնում՝ մարդ այդ բանը ցանկանա: Նրան ազատ արձակելով՝ ծնողները, եղբայրներն ու քույրերը չեն կենդանանա, նրան ազատ արձակելով՝ նրա առողջությունը ևս չի վերականգնվի, նա այլևս երբեք չի լինի այն, ինչ ուրիշներն են:

Դատախազ Գոլմիք.– Պարոնայք երդվյալներ. պարոնայք պաշտպանները մեկ բան ձեզ չասացին, զոնե ոչ բառացիորեն, այն, որ դատավորը պարտավոր է դատել ըստ օրենքի: Ես համաձայն եմ առաջին պարոն պաշտպանի հետ այնքանով, որքանով նա իրավամբ գտնում է, որ սպանության կատարման պահին առկա պետք է եղած լինի խորհրդածություն, և միանգամայն ճիշտ է նաև այն, թե սպանությունը, ինչպիսի խնամքով էլ կանխամտածված ու նախապատրաստված լինի, երբեք չի կարող դիտվել որպես կանխամտածված սպանություն, եթե կատարման պահին բացակայել է խորհրդածությունը: Թվում է, թե երկրորդ պաշտպանն աշխարհը բաժանում է ռազմամուլների, որոնց ուղե-դից մի դև հանել է այն մասերը, որտեղ տեղավորված են արդարությունը, կարեկցությունն ու մարդկայնությունը և, մյուս մարդկանց, որոնց մեջ այդ մասերը դեռ տեղում են: Կարծում եմ, որ այս տեսակետը փոքր-ինչ արմատական է, շատ միակողմանի և արհեստականացված: Նա հավանություն չտվեց այն բանին, որ ես սպանվածին բնութագրեցի որպես գերմանացի ժողովրդի հավատարիմ դաշնակից: Պետք է կրկնեմ, որ թուրք ժողովուրդը կովել է գերմանացիների հետ ուս ուսի տված և

վստահորեն կարող է կոչվել գերման ժողովրդի դաշնակիցը: Խստագույնս բողոքում եմ, որ պարոն պաշտպանը Թուրքիայի քաղաքականության այդ երկու փայլուն ներկայացուցիչներին՝ Էմվեր ու Թալեսք փաշաներին, վիրավորական ձևով որակեց որպես իրենց երկրից փախած ոճրագործներ: Հույս եմ հայտնում, որ Դուք, պարոնա՛յք երդրվյալներ (այդ վստահությունը ես ունեմ), որ չնայած Ձեզ այստեղ ներկայացված գիտական, բժշկական, իրավատեսխնիկական պարագաների շարքում թվին, եթե կիրառեք մարդկային առողջ բանականությունը, ապա կզտնեք ճիշտն ու արդարը:

Պաշտպան Ֆոն Գորդոն.— Պարոնա՛յք, միայն մի քանի խոսք: Պարոն ավագ դատախազը մեզ նկատողություն արեց, որ իբր մենք Ձեզ մեկ բան չենք ասել, այն է՝ դատավորը պարտավոր է դատել ըստ օրենքի: Այո, պարոնա՛յք, ես պիտի ամաչեի Ձեզ ասել ինքնըստիներքյան հասկանալին (աշխուժություն): Այնուհետև պարոն ավագ դատախազն ասաց, թե այստեղ չի կարելի վկայակոչել օրենքով սահմանված պատիժը, տվյալ դեպքում՝ մահապատիժը: Դա բացարձակապես սխալ է: Դուք ևս, պարոնա՛յք երդրվյալներ, պետք է միշտ աչքի առաջ ունենաք, որ իրավունք չունեք այնպիսի վճիռ կայացնել, որը ներքուստ Ձեզ ճիշտ չի թվում, Ձեր խղճին ընդունելի չէ: Ինչո՞ւ: Որովհետև հնարավոր չէ, որ մեզ մոտ անարդարությունն օրենքի ուժ ունենա: Դուք, պարոն ավագ դատախազ, խոսեցիք այն մասին, որ մենք չպետք է անցյալն ուրանանք, որ թուրք ժողովուրդը մեզ հետ ուս ուսի տված կռվել է: Այստեղ ես Ձեզ հետ լիովին համաձայն եմ: Սակայն թուրք ժողովուրդը այդ ջարդերի համար մեղավոր չէ. այն դատապարտում է այդ ջարդերը, ինչպես բնական զգացումներով յուրաքանչյուր մարդ:

Պաշտպան Վերթաուեր.— Թալեսք փաշան թուրքական տոմարով 1334 թ. հունիսի 10-ին օրինական դատավճռով դատապարտվել է որպես հայերի նախճիրի ու անմեղ մարդկանց պատժելու ստոր ոճիրի հեղինակ: Այդ դատավճիռն ունի օրինական ուժ, և սխալ է, նույնիսկ գերմանական օրենսդրության հակառակ, եթե ես այժմ մեղադրվեմ այն բանի համար, որ դատապարտյալներին, նրանց, որոնք օրինական դատավճռով մեղավոր են ճանաչվել, ոճրագործ եմ անվանում: Ռազմամոլները կանգնած են ժողովրդից դուրս: Նրանք հայրենիք չունեն, ո՛չ էլ ազգություն ու մարդկային զգացումներ, ունեն միայն բռնի ուժի զգացում, իսկ այդ ուժի էությունն այն է, որ ճնշում է իրավունքը: Մենք դա տեսանք այստեղ, ուր երկու հակառակ տեսակետների ներկայացուցիչներ իրար դեմ դուրս եկան, մի կողմում՝ բռնի ուժի ներկայացուցիչը, մյուս կողմում՝ ճնշվածների ներկայացուցիչը, որը արդարության ընթացքից էլ առաջ է

անցնում: Ահա այն ամենը, ինչի մասին ինձ թույլ տվեցի ասել: Իրոք, երբ արդարությունը ներկայացնող այսպիսի մի մարդու դիմաց կանգնած է եղել մյուս ներկայացուցիչը, այն ժամանակ նրա աչքին ո՛չ մի բան չի երևացել, և նա այլևս չի գիտակցել, թե ինչ է անում: Որոշ իմաստով նա առաջ պարզած տանում էր խոշտանգվածների դրոշը, իր անարգված ընտանիքի դրոշը: Ինչքան հաճախ է պատահում, որ վճիռ պետք է կայացնեք ամուսնու համար, որը, տուն վերադառնալով, տեսնում է կնոջ անհավատարմությունը և սպանում նրան: Այդ դեպքում ո՞ւմ մտքով կանցնի դատապարտել ամուսնուն:

Պաշտպան Նիմայեթ.— Թույլ տվեք, այնուամենայնիվ, ասել այն, ինչին ինձ մղեց պարոն ավագ դատախազը: Թուրքիայում պատերազմի ժամանակ Գերմանիայի ռազմական և զանազան այլ մարմիններ, ինչպես դրսում, այնպես էլ այստեղ, հայկական արհավիրքները թույլատրելիի սահմանին հասնող չափով լռության մատնեցին ու քողարկեցին: Ի՞նչ խոսք, որ որոշ ջանք թափվեց վայրագություններին վերջ տալու համար: Բայց թուրք բնակչությունն ինքն իրեն ասում էր. «Անկարելի է, որ այս ամենը առանց գերմանացիների հավանության տեղի ունենա. չէ՞ որ գերմանացիներն այնքան ուժեղ են»: Այսպիսով, մենք՝ գերմանացիներս, Արևելքի և ամբողջ աշխարհի աչքում դարձանք հայկական արհավիրքների մեղսակիցը: Ամերիկայում, Ֆրանսիայում և Արևելքում մեծ քանակությամբ գրականություն կա, որը հանգում է հետևյալին. գերմանացիները Թուրքիայում իսկական թալեսթներ են եղել: Եթե հայտարարվի՝ Սալոմոն Թեյլիքյանն ազատ է արձակված, ապա այդ բացասական կարծիքն աշխարհում կանգուն չի մնա: Արդարացման դատավճիռն աշխարհը կողջունի որպես ճշմարիտ, գերագույն արդարադատության դրսևորում:

Նախագահ (թարգմանչին).— Հայտնեցե՞ք ամբաստանյալին, որ նրա երեք պաշտպանները պահանջել են նրա ազատ արձակումը և հարցրե՞ք նրան, թե իր կողմից ու՞ր բան ունի՞ հայտնելու (թարգմանվում է):

Ամբաստանյալ.— Ես չեմ հասկացել, թե պարոնայք պաշտպանները ինչ են ասել, սակայն համոզված եմ, որ այն, ինչ նրանք ասացին, արդեն բավարար է, ավելացնելու ոչինչ չունեմ:

Նախագահ.— Այդ դեպքում ինձ մնում է պարոնայք երդվյալներին իրավական խորհուրդ տալ, և իմ այդ պարտականությունը կատարել մի քանի հակիրճ խոսքով: Արդ, ստորագրում եմ հարցերը:

Երդվյալները գնում են խորհրդակցության:

Ակներևաբար Թալեաթ փաշան Հաղթահարել է ֆիզիկական ու հոգեկան թուլութեան նույնպես: Գնալով ավելի մեծ թափ առնելով՝ նա անդադար տրտնջում է:

– Դատարանի իսկական նախագահ: Ընդհանրապես ինչպե՞ս կարելի է իմ դեպքում խոսել իսկական դատարանի մասին:

– Այդ օրերին դուք նույնիսկ դրան չարժանացրիք միլիոն ու կես Հայերին,– կարողացածի չափ կտրուկ կերպով պատասխանում է Սոդոմոն Մելիքյանը: – Մինչդեռ նույնիսկ այդ ձեր Օսմանյան կայսրությունում, Թալեաթ փաշա, գոյություն չունեին այնպիսի օրենքներ, որոնք գրկում էին իմ Հայ նախնիներին ապրելու իրավունքից: Ղուրանը նույնպես այլադավանների վերաբերյալ ուսուցանում է Ձեր արածի ճիշտ հակառակը:

– Դուք, որպես քրիստոնյա հեռավոր երկիր Ամերիկայից, չլինե՞լիք թե ուզում եք ինձ Հայտարարել, որ ...

– Եթե ուզեք, Թալեաթ փաշա,– խոսակցին ընդհատում է Մելիքյանը,– ես հիմա սուրայից մեջբերում կանեմ ...

– Ծնորհակալ եմ, պարո՛ն, վերջացրե՛ք, բավական է, վե՛րջ. – ընդմիջում է Թալեաթ փաշան անհողողող,– խնայե՛ք Ձեր ուժերը: Եվ Դուք դեռ չարունակում եք Հպարտանալ Ձեր Թեյիլիյան պապով:

– Թեհլերյան: Հետագայում նա իրեն անվանեց Սարո Մելիքյան և մնաց այդպես:

Թալեաթ փաշան ծիծաղում է արհամարհանքով:

– Միայն այն մարդիկ են դեն նետում իրենց ազգանունները, որոնք անբավելի մեղքի տակ են ծանրացած:

– Ինչպես դուք, Սալի Ալի բեյ:

Թալեաթ փաշան, կարևորություն չտալով, շարունակում է.

– Եվ մի բան էլ. ինձ մեկընդմիջտ հանգի՛ստ թողեք: Նույնիսկ Ձեզ՝ մարդասպանի թոռան համար, մեռած մարդու և նրա ընտանիքի հիշատակը ավելի թանկ պետք է լիներ, քան պարտքի ու մեղքի պատմական հասարակ հաշվեհարդարը: Ընդհանրապես իմ կողմից սխալ էր, որ Ձեզ հետ բանավեճի մեջ մտա: Ընդունեցե՛ք սա որպես Ձեր ժողովրդի հանդեպ իմ հանդուրժողութեան արտահայտություն:

Լայնաթիկունք մարդը մի պահ կանգ է առնում, ապա ինքնավստահ շարունակում.

– Գերմանական այս ատյանում իրավունքը, ելնելով քաղաքական ինչ-որ նկատառումներից, արդարության հետ չի նույնացվում: Խնդրենք, Դուք և Ձեր նմանները գնացե՛ք ու մեծարե՛ք այդ վախկոտ մարդասպան Սալոմոն Թեյլիբյանին՝ որպես անբասիր մարդու և հերոսի: Սակայն Դուք՝ Հայերդ, երկար չեք վայելելու այդ նողկալի արարքը: Մեկ այլ մեծ փորձանք կգա բոլորի կողմից այնքան կարեկցված Հայերիդ գլխին:

Թվաց, թե օդը չի բավականացնում Թալեաթ փաշային: Սպառնալից կանխագուշակությունը մնում է առկախ:

Մեկիքյանը գլխով է անում, ապա լուրջ դեմքով ասում.

– Դա Ձեր իմանալու բանը չէ, Թալեաթ փաշա, սակայն Ձեր նոր ասած խոսքերը երեւի մարգարեական էին:

– Երգվյալները, պարոնս: Ուզում եմ լսել նրանց: Ո՛վ գիտի, գուցե հրաշք կատարվի, և արդարությունը հաղթի:

– Այդ բռները Ձեր շուրթերից թող Աստծո ականջին հասնեն, Թալեաթ փաշա, – պատասխանում է երիտասարդ ամերիկացին և սպասումով լի հայացքն ուղղում երգվյալների նստարանին:

28

Մեկ ժամվա խորհրդակցությունից հետո երդվյալների գլխավորը հայտարարում է.

«Պատվով և խղճով հավաստում եմ երդվյալների վճիռը. հարց՝ հան-ցավո՞ր է ամբաստանյալ Սալոմոն Թեյլիբյանը 1921 թ. մարտի 15-ին Շառլոթենբուրգում կանխամտածված կերպով մի մարդու՝ Թալեաթ փաշայի սպանության հարցում: Պատասխան՝ Ո՛չ:

Օթթո Ռայնիքե, երդվյալների գլխավոր»:

29

Դահլիճում տարերայնորեն սկիզբ առած աշխուժությունն ու չընդհատվող ծափահարությունները Սողոմոն Մեկիքյանին մի քանի վայրկյանով մոռանալ են տալիս երիտթուրքական ներքին գործոց նախկին նախարարին: Եվ երբ նա վերհիշում է Թալեաթ փաշայի գոյությունը, վերջինս անհետ չքացել էր: Երիտասարդն իրեն տեսնում է դեպի ելքը ձգտող բազմություն մեջ: Արդարադատության գերհզոր շենքի առաջ լրագրավաճառ պատանին հույսը դրած թերթի լավ վաճառքի վրա՝ բացականչում է.

«Զուրիլիո Մաղեստին ֆիատով հաղթանակ է տանում Տարգա Ֆլորիոյի ավտոարշավում: ԲԵՌԼԻՆԵՐ ԱՅԳԵՄԱՅՆԵ ՅԱՅԹՈՒՆԳ. Բեռլինում սպանության դատավարության մասին. Գերմանիան մնում է իրավական պետություն. իրավունք ունե՞ն օտար ժողովուրդների ներկայացուցիչներն իրենց անձնական հաշիվները մաքրել գերմանական հողի վրա: ԲԵՌԼԻՆԵՐ ԱՅԳԵՄԱՅՆԵ ՅԱՅԹՈՒՆԳ (Բեռլինյան ընդհանուր լեքթ)...

ՇՏԱՊ ՕԳՆՈՒԹՅԱՆ ԿԱՅԱՆ

Սեպտեմբերի 28, 1995 թ., ժամը 7-ն անց 45:

Քույր Բեաթեն վեր է կենում ամերիկացի Սողոմոն Մելիքյանի մահճակալի մոտ դրված աթոռից:

– Բժիշկ Սեյումյու,- ձայնում է նա դռան արանքից դեպի դիմացի բժշկի սենյակը,- նա ուչքի է գալիս:

Մելիքյանը բաց է անում աչքերը:

– Որտե՞ղ եմ,- շչնջում է նա,- ի՞նչ է ինձ հետ պատահել: Քույր, չեմ կարողանում շարժվել:

Հանգստացնող տոնով Քույր Բեաթեն համոզում է նրան.

– Այդ ինչե՞ր եք սարքում մեր գլխին, պարո՞ն Մելիքյան: Ինչպե՞ս էիք աջ ու ձախ հարվածում. վստահ եմ անավոր մղձավանջներից էիք տանջվում: Ստիպված եղանք Ձեզ ամուր կապկպել: Ու անդադար զառանցում էիք: Մի ոմն փաշայի հետ էիք խոսում:

– Ավելի լա՞վ եք արդեն,- հարցնում է բժիշկ Սեյումյուն՝ մոտենալով մահճակալին:

– Դուք...,- Մելիքյանի լեզուն անցնում է ուռած շրթունքների վրայով: Ցավից երեսը ջղաձգվում է:

– Բժիշկ Սեյումյու,- ներկայանում է բժիշկը՝ գլխով անելով,- Դուք ուժեղ ցնցում եք ստացել, ուզում էիք այստեղ նույնիսկ ինձ հետ կովի բռնվել: Դուք դա հիշո՞ւմ եք:

Սողոմոն Մելիքյանը տնքալով բռնում է գլուխը: Հիշողությունն իրեն դավաճանում է:

– Հնարավո՞ր է, որ Դուք մեր՝ թուրքերի հանդեպ թշնամաբար եք տրամադրված,- կամացուկ հարցնում է բժիշկ Սեյումյուն: – Որպես ամերիկացի՞: Իսկ եթե դա այդպես է, ապա ինչո՞ւ:

– Ո՛չ, ո՛չ,- հակաճառում է Սողոմոն Մելիքյանը,- պարզապես ես ԱՄՆ-ի գիտական ինստիտուտներից մեկի համար աշխատություն

եմ գրում 1915 թ. Հայերի նկատմամբ թուրքերի կազմակերպած ջարդերի մասին: Իմ նախնիներին ևս այդ ժամանակ գազանարար կոտորել են: Հավանաբար այդ պատճառով եմ գառանցել:

Հանգիստ, սակայն շատ որոշակի հնչում է բժշկի հարցը.

– Իսկ ի՞նչ են անում ներկայումս Ձեր հայրենակիցները:

– Չեմ հասկանում:

– Ի՞նչ եք անում Դուք՝ հայերդ, Ադրբեջանի իմ հավատակից եղբայրներին: Քչում եք մարդկանց, այրում մուսուլմանների տները:

– Ապրում եմ, ինչպես ասացի, Ամերիկայում: Սակայն գուցե այդ ամենը տեղի է ունենում, բժիշկ, որովհետև մինչ այդ հայերի ողբերգական ճակատագիրը դարձյալ անհետացել է աշխարհի խղճի տեսագաշտից՝ երկրաշարժից և Լեոնային Ղարաբաղի համար արյունալի կռիվներից հետո:

– Բայց չէ՞ որ հանցագործությունների միջոցով է, որ Ձեր հայրենակիցները ձգտում են իրենց վրա ուշադրություն հրավիրել: Դուք և Ձեր ժողովուրդը պետք է որ պատմությունից բոլորից լավ գիտենայիք, պարո՞ն Մելիքյան, թե ինչ է նշանակում դավթում և արտաքսում:

Քույր Բեաթեն ընդհատում է խոսակցությունը.

– Տիկին Ինջեն է այստեղ, բժիշկ Սեյյումյու:

Թրքուհին, դռան շրջանակին ամուր կառչած, լաց էր լինում:

– Ինչո՞ւ իմ էրգուն ... մեռած, պարո՞ն բժիշկ:

Բժիշկ Սեյյումյուն, մոտենալով հուսակտուր կնոջը, կարեկցանքով բռնում է ուսերից:

– Հավատացե՛ք, տիկին Ինջե, մենք ամեն ինչ արեցինք: Սակայն դանակի հարվածներից մեկը շատ խորն էր, թոքերին էր հասել: Մի բան էլ. Ձեր ամուսինը այստեղ գալու ճանապարհին շատ արյուն էր կորցրել:

Տիկին Ինջեն անընդհատ կրկնում է հարցը.

– Ինչո՞ւ իմ էրգուն ... մեռած, պարո՞ն բժիշկ:

Քույր Բեաթեն միջամտում է՝ փորձելով մխիթարել նրան.

– Լսեցե՛ք, տիկին Ինջե: Դա իհարկե Ձեր վիշտը չի կարող ամոքել, սակայն Ձեր ամուսինը փրկել է այս պարոնի կյանքը: Մենք բոլորս մեծագույն հարգանքով ենք լցված Ձեր ամուսնու՝ էրգուն Ինջեի նկատմամբ:

Քույր Բեաթեն փորձում է թևանցուկ անելով կնոջը զգուշորեն դուրս տանել հիվանդասենյակից:

– Գնահրք, տիկին Ինջե: Ես Զեզ Հանգստացնող մի քանի կաթիլ կտամ: Հետո, եթե ուզեք, կհեռաձայնեմ Զեր աղջկան ու ամեն ինչ կհաղորդեմ:

Զարմանալի ուժով տիկին Ինջեն բռնվում է դռնից: Կարծես մտացրիվ, նա երրորդ անգամ գոռում է սենյակից ներս.

– Ինչո՞ւ իմ էրգուն ... մեռած, պարո՞ն բժիշկ:

Սողոմոն Մելիքյանը, մեծ ճիգ գործադրելով, մի փոքր ուղղվում է մահճակալի մեջ և ազդված ձայնով ասում.

– Հարգելի՛ տիկին Ինջե, ես էլ ուզում եմ Զեզ ասել, թե որքան եմ ցավում: Եթե ես չլինեի...,– երիտասարդ ամերիկացին կանգ է առնում: Նա գիտի, որ այս պահին ցավակցական խոսքերն անօգուտ են: Սակայն ներքին մղումով ավելացնում է միակ նախադասությունը.

– Անունս Սողոմոն Մելիքյան է, տիկին Ինջե, գուցե ասեիք, թե ի՞նչ կարող եմ անել Զեզ համար: Չէ՞ որ Զեր քաջ ամուսինը կյանքս է փրկել:

Առանց օտարականին մինչև վերջ լսելու թրքուհին լաց լինելով՝ երեսը չրջում է: Դուրս գնալիս նա հեծկտանքների միջից շչնջում է. «Հայն ապրած, թուրքը՝ մեռած»:

ՎԵՐՋԱԲԱՆ

«Փճոք քեզ, գերմանացի՛ դատավոր»,— ասվում է հայկական ժողովրդական երգերից մեկում: Այդ մասին ես առաջին անգամ տեղեկացա 70-ական թվականների սկզբին, երբ ուսանում էի այն ժամանակվա Խորհրդային Հայաստանի հանրապետությունում:

Այդ տարիներին Թալեաթի վրա մահափորձ կատարած Սողոմոն Թեհլերյանի (դատական արձանագրություններում՝ Սալոմոն Թեյլիրյան) սենսացիոն արդարացումից արդեն անցել էր ավելի քան 50 տարի: «Փոքր Նյուրնբերգ՝ անհատի ճակատագրի մակարդակի վրա». այսպես է անվանել երևանցի պատմության պրոֆեսոր Մեհենդակ Մելիքյանը 1921 թ. Շաոյոթենբուրգի առաջին ատյանի դատարանի երդվյալների դատավարությունը ընդդեմ Թեհլերյանի: Հայտնի է, որ հայ ժողովուրդը մինչև օրս սպասում է այս հարցի «Մեծ Նյուրնբերգին», երբ միջազգային հանրությունը կդատապարտի հայերի ցեղասպանությունը, որի սարսափազդու ֆոնի վրա ընթացավ վերոհիշյալ դատավարությունը: Չնայած մի քանի բացառություն՝ պատմության այդ ամոթալի էջը քննարկման է արժանացել միայն անխոս թղթի վրա: Իսկ մինչ օրս տպագրված բոլոր նյութերից ընթերցողների ամենալայն շրջանակ է ունեցել Ֆրանց Վերֆելի «Մուսա լեռան 40 օրը»:

Անշուշտ, քանիցս մատնանշվել են պատերազմի հանցագործների ստամբուլյան դատավարությունները, որոնք տեղի են ունեցել 1919–1921 թթ. Անտանտի պետությունների ճնշման տակ: Սակայն Թուրքիայի հանրապետությունը՝ Մուստաֆա Քեմալ Աթաթուրքի կողմից իր ստեղծման օրվանից անտեսեց նշված դատավարությունների ընթացքում բերված ապացույցներից ու ընդունված վճիռներից բխող հետևությունները: Դեռ ավելին, ինքնին դատավարություններն արգելք հանդիսացան ազգային ու համապետական նոր հասկացություն որոնման հարցում: Օսմանյան բազմացեղ ու բազմակրոն կայսրությունը թուրքական աշխարհիկ պետականություն՝ փոխարինելու մասին հանրապետության հիմնադիրների պատկերացումները չափազանց նման էին հանցագործ երիտթուրքերի պատկերացումներին, այնպես որ նրանց խորաթափանցությունը հազիվ թե ի վիճակի

լիներ սոսկ արտաքին վերապիտակավորումներից այն կողմ անցնել: Որպես իրենցը հավակնած պետական տարածքում թուրքերից բացի մեկ այլ ազգի կենսական իրավունքների թեկուզ հիշատակումը սկզբից ևեթ սրբապղծություն էր իշխանություն մասին իրենց ունեցած հասկացությունն ակտիվացնում:

Ընթերցողը չպետք է աչքաթող անի նաև այն մնայուն հետևանքները, որ ունեցավ 1928 թ. անցումը լատինական գրերին: Պատերազմի հանցագործների ստամբուլյան դատավարությունների ազդուրների՝ դատական տեղեկագրերի ու թերթերի ուսումնասիրությունն այսօր կապահանջի գրեթե գաղտնագրեր վերծանելու կարողություն, և այն էլ ոչ միայն արարական գրերի, այլև այդ աղբյուրներում առկա ոչ թուրքական, մեծ մասամբ պարսկական ծագում ունեցող բազմաթիվ մասնագիտական եզրույթների: Այդ ահավոր աշխատանքը բաժին ընկավ Թուրքիայից դուրս գործող մասնագետներին, և առաջին հերթին Վահագն Տատրյանին: Բեռլինում ուսանած՝ ցեղասպանության այդ ամերիկացի անվանի գիտնականը դատավարությունների հաղորդագրերի հիման վրա ապացուցեց, որ ՄԱԿ-ի ցեղասպանության բնորոշման բոլոր չափանիշները, ինչպես՝ «պլանավորված ձևով նախապատրաստված», «կանոնավոր ձևով իրագործված» և այլն, կիրառելի են Հայերի ցեղասպանության նկատմամբ: Դատավարությունների շրջանի թուրքական հասարակության մեջ, ինչ խոսք, կարող էր լինել մեղքի զգացումի գեթ նույն, այն դեպքում, երբ 1919 թ. մահվան դատապարտվածներից առաջինի թաղումը վերածվեց «խլամական նահատակին» նվիրված սրբազան ցույցի: Իսկ Անտանտի երկրները: Այդ ժամանակ նրանք վաղուց արդեն ամբողջությամբ զբաղված էին առաջնային այլ խնդիրներով: Այսպիսով, ցեղասպանության վերապրողները, հատկապես նրանք, ովքեր չէին վայելում արտասահմանյան որևէ երկրի ապահովությունը, կրկին ու կրկին անգամ դավաճանվեցին ու ծախվեցին: Այդ բախտին արժանացավ, օրինակ, Արդահանի ու Կարսի հայ բնակչությունը, որը Աթաթուրքի ու Լենինի միջև կնքված, բայց հեղափոխական շաղակրատանքով գունազարդված հողի, փողի ու զենքի գործարքի գոհը դառնալով՝ կրկին ընկավ անկարայի կործանարար լծի տակ:

Այն միտքը, որ «երբ թիկունքում, հեռավոր Թուրքիայում, ազգերը իրար են բախվում» (Գյոթե), մեզ՝ ժամանակակիցներին, շատ ավելի է վերաբերում, քան ոմանց առաջին հայացքից թվում է, շատ դիպուկ կերպով շեշտեց ավետարանական միացյալ եկեղեցու արվեստապետ պատվելի Մանֆրեդ Ռիխթերը՝ Լեփսուսի հոգևոր ժառանգներից

մեկը, երբ նա 1995-ին Բեռլինի մայր տաճարի տիեզերական ժամերգության ժամանակ հետևյալ քարոզը կարդաց.

«... Թուրքիայի ու Ադրբեջանի կողմից այդ երկրին (այսինքն՝ Հայաստանին – Ս. Հ.) ու նրա մարդկանց ամբողջ աշխարհի աչքի առաջ պատճառած չարագործությունները, այդ թվում տվյալ երկրներում իրենց կատարած ոճիրների ժխտումը մինչև այսօր շարունակվում են; Շարունակվում է նաև սիրախաղը մարդկային իրավունքները ոտնահարող թուրքական քաղաքականության հետ, իսկ աշխարհն այդ բոլորը հանդուրժում է: Հանդուրժողներից մեկն է նաև Գերմանիան: Կա սակայն, ցավոք, մի հատուկ պատճառ, որի համար ես այսօր, դարասկզբի առաջին մեծ ցեղասպանության 80-ամյակի նախաշեմին, եկեղեցու խորանից պարտավոր եմ հայտարարել, հանրաձանոթ փաստ է, որ գերմանական կայսրի արքունական եկեղեցին այն ժամանակ տեղյակ լինելով հանդերձ այդ ոճիրների մասին, լուել է: Այո՛, վերջերս որոշակի փաստաթղթերի հայտնաբերման շնորհիվ ապացուցվել է, որ Գերմանիան ոչ միայն առանց որևէ առարկության հանդուրժել է թուրքական կառավարության հանցագործությունները, այլև արգելք է հանդիսացել, որ ջարդերի մանրամասնությունները հրապարակ հանվեն: Դա ապացուցել է ավետարանական հոգևորական Յոհաննես Լեփսիուսը 1918-ից հետո, երբ նա Վայմարի իշխանությունների առաջադրանքով դիվանագիտական բազմաթիվ վավերագրերի, հատկապես Թուրքիայում գերմանացի հյուպատոսների՝ Կոստանդնուպոլսի (Ստամբուլ) Գերմանիայի դեսպանատան, ինչպես նաև Գերմանիայի արտաքին գործոց նախարարության հետ ունեցած թղթակցությունների հիման վրա գրել է «Հայ ժողովրդի մահվան երթը 1915–1916 թթ.» աշխատությունը: Այդ գործը գերմանական իշխանությունների կողմից բռնագրավվել է, դեռևս նախքան Ռայխսթագի բոլոր պատգամավորներին հասնելը: Սակայն Գերմանիայի մեղսակցությունը դրանով չի սպառվում. թուրքական գլխավոր շտաբ գործուղված գերմանացի զորազույլը գործուն կերպով հրահրել է թուրքերին ու նրանց դրդել, որ իրագործեն Հայերի բնաջնջումը:

Սխառ երկմտելի է այն հայտարարությունը, որ գրեթե տասը տարի առաջ ունկնդիրներին հանդարտեցնելով՝ կատարել է գերմանական արտաքին գործոց նախարարության բարձրաստիճան պաշտոնյաներից մեկը. «Ցեղասպանության փաստը վաղուց է, որ գերմանական քաղաքականության բոլոր մակարդակներում գիտակցություն բովանդակություն է դարձել»: Այսուհանդերձ, հազարավոր ստորա-

գրություններ հավաքելուց հետո միայն Գերմանիայի Բունդեսլաժգի մի քանի պատգամավորների պահանջով 2001 թ. Հայաստան թեման ընդհանրապես կարող էր դառնալ խորհրդարանի քննարկումների առարկա, այն էլ զգուշորեն խուսափելով «ցեղասպանություն» հասկացությունից: Այո՛, Գերմանիայի կառավարությունը պաշտոնական քաղաքականությունը պատմական արդարության հարցերում առաջամարտիկ դիրքերում չէ: Նման հարցերը ավելի լավ է թողնել Ֆրանսիայի, Իտալիայի ու Վատիկանի խորհրդարաններին: Թվում է, թե Գերմանիայում գոյություն ունեն առաջին և երկրորդ կարգի ցեղասպանություններ, որոնց գերմանական տարբեր կառավարություններ մասնակցել են որպես մեղավոր կամ մեղսակից: Մինչև օրս տեղի ունեցած ամեն արհավիրք ստվերի տակ զցող հրեական ողջակիզումը չպետք է պղտորի ներկա և ապագա սերունդների դատողությունը, թե ինչպիսի չարիք է գործվել հերերոնների, սինտինների, գնչուների և հենց նաև հայերի նկատմամբ: Այսպիսով, դեռ շատ բան կա անելու միջազգային իրավունքի հասկացություններն առանց խտրականության ընկալելու և դրանք հովանավոր չունեցող ժողովուրդների նկատմամբ ևս կիրառելու հարցում:

Այդ տեսակետից վերջաբանիս սկզբում Մելիքյանի արտահայտած միտքը Շառլոթենբուրգի և Նյուրնբերգի քրեական դատավարությունների միջև կապի աստիճանական բնույթի մասին առավել իմաստալից է դառնում, և ոչ միայն այն պատճառով, որ Նյուրնբերգում գլխավոր դատախազի պաշտոնակատար Ռոբերթ Վ. Քեմփները նախապես որպես ուսանող մասնակցել էր Շառլոթենբուրգի դատավարությանը, այլև որովհետև այդ երկու դատավարություններից հետո ծնված ամեն հայ կարող է նույնանալ այդ երկու դատավարությունների ընթացքի ու նրանց անհերքելիության հետ, մի բան, անշուշտ, որ իրապես չի կարելի ասել ստամբուլյան դատական նիստերի մասին: Որքան ավելի մեծ է զոհերի խարվածությունը, այնքան ավելի ծանրակշիռ պետք է լինի մատուցվող հատուցումը: Ստամբուլյան դատական նիստերում ներկայացված հայերի արդարացի պահանջների դիմաց շատ քիչ հաջողվեց որևէ մնայուն բան ստանալ: Գրեթե նույնը կարելի է ասել Շառլոթենբուրգի դատավարության մասին, որի խորհուրդն արտացոլված է վերը նշված երգի մեջ: Իրավացի էր ԳԴՀ-ի արևելագիտության անվանի գիտնական Բուրխարդ Բրենթ-յեսը, որը պետական հանցագործներ թալանախնդի ու էնվերի անունները տեղադրել է Հիտլերի ու Հիմլերի անունների կողքին: Քաջ Հայտնի է 1939 թ. Հիտլերի խոսքը հայերի ցեղասպանության մասին, երբ նա

փորձում էր ցրել բոլոր տարակուսանքներն իր վարած զավթողական պատերազմի ու ոճրագործ ծրագրերի վերաբերյալ՝ ասելով. «Ո՞վ է հիշում նրանց մասին»: Ուրեմն պատերազմի հանցագործների ստամբուլյան դատավարություններն առանձնապես մեծ դեր չխաղացին Թուրքիայից դուրս ևս ավելի բարձր արգելափակոցներ տեղավորելու ուղղությամբ: Ի դեպ նացիոնալ-սոցիալիստները քաջ գիտեին, թե ինչու էին 1934 թ. արգելել մեկ տարի առաջ լույս տեսած «Մուսա լեռան 40 օրը» գիրքը: Թալեաթն ու էնվերը համարվում էին ուսուցիչներ, իսկ ուսուցիչներին պատիվ է վայել: Թալեաթի աճյունը 1943 թ. տեղափոխվեց Ստամբուլ, իսկ էնվերինը՝ Խորհրդային Միության փլուզումից հետո Միջին Ասիայից տուն վերադարձվեց:

Ի դեպ Շաուրթենբուրգում Թեհլերյանի ազատ արձակման գնահատումը, որպես սահմանադրական պետականություն մարմնավորում, անտեղի է: Այդ ժամանակվա Գերմանիայում խուսափում էին այնպիսի հարցերից, ինչպիսին էր Հայաստանի և Թուրքիայի փոխհարաբերությունը մեղսակից կայսերական Գերմանիայի հետ և ցանկանում էին գործն աննկատ արխիվ հանձնել: Բացի դրանից Բեռլինը ապաստարան էր դարձել բոլոր հին դաշնակիցների համար և լոբյայն հանդուրժում էր Թալեաթի պես մարդկանց, որոնք 1919 թ. իրենց բացակայությամբ մահվան էին դատապարտվել սեփական երկրում: Այդ է պատճառը, որ Թեհլերյանի հրապարակային դատավարության ներկայացումն ընթացավ զարմանալի չտապողականությամբ, նույնիսկ առանց լրացուցիչ կարևոր վկաների լսելու կամ բերված ապացույցների (հեռագրերի) վավերականությունը ստուգելու, մի գործընթաց, որն այսօր անվավեր պիտի համարվեր: Դատավորն ու երդվյալներն ակնհայտորեն ցանկանում էին հետամտել միայն սպանության իրագործման ու դրա նախապատրաստման, ինչպես նաև ամբաստանյալի հոգեկան վիճակի և նրա արարքի զրդապատճառներին վերաբերող ցուցմունքներին: Այսպիսով, մի տեսակ գերադաս արդարություն Շաուրթենբուրգում կարողացավ տոնել իր հաղթանակը: Կարծես մահափորձի միջոցով վավերացված լինել Թալեաթի դեմ մահավճոխի ի կատար ածումը, թեև իրավաբանորեն Թեհլերյանի ազատ արձակման վճիռը որակված էր որպես «հուզական արարք հանցանք գործելու անընդունակ վիճակում»: Վճիռը ողջունեցին ոչ միայն զգացումով կողմնակալ Հայերն ու հայասերները, այլև ժողովրդավար գերմանացիներն ու Լեփսիուսի նման մարտնչող քրիստոնյաները:

Նորագույն պատմությունը մեզ սովորեցրել է, որ նույնիսկ Նյուրնբերգը, որքան էլ այնտեղ բարձր ու գոհացուցիչ կերպով տեղադրվեց մարդկություն դեմ հանցագործությունները կանխող չափաձողը, իրավագիտության պատմություն մեջ կարող է դիտվել միայն որպես անցման փուլ: Ո՛չ Նյուրնբերգում մշակված իրավական նոր չափորոշիչներին, ո՛չ էլ դրանց վրա հենված ՄԱԿ-ի կանոնակարգերից չի կարելի անհրաժեշտորեն բխեցնել հայկական ողբերգությունը համանման չափանիշներով քննարկելու և կամ նորագույն չրջանի ցեղասպանությունների դեմ պարտադիր միջոցառումներ կիրառելու հնարավորությունը: Մինչ օրս միջազգային իրավական համակարգում չկա մի գործընթաց, որը համապատասխաներ Հայցի դեպքում պարտադիր դատաքննության: Որտեղ այսօր հայցվոր կա, բնավ պարտադիր չէ, որ դատավոր էլ գտնվի: Այս ցավոտ կենսափորձի հետ հայերը երևի պետք է հաշտվեն՝ չնայած այն հանգամանքին, որ նրանք 1991-ին իրենց հանրապետության հռչակման ժամանակ Միացյալ ազգերին ու եվրոպական կառույցներին անդամակցելու մեծ հույսեր էին կապել: Արդեն քա՞նիերորդ տարին է, որ աշխարհն անտարբերությամբ հանդուրժում է, որ Հայաստանի չրջափակումը հարատևի: Թե ինչպիսին կլինի Լեոնային Ղարաբաղի ապագան, ոչ ոք չի կարող կանխատեսել: Չնայած զինադադարին՝ Հայաստանի տնտեսական ծանր վիճակի պատճառով շարունակվում է հարյուր հազարավոր մարդկանց արտագաղթը: Սա աննախընթաց արյունաքամություն է: Սփյուռքի հին ու նոր համայնքները գերծ չեն երկպառակություններից, իսկ միջոցների ներհոսքը գլխավորապես սպառողական բնույթ ունի: Արտաքին խաղաղության տեսակը, ինչպես և ներքին իրավական ապահովությունը, ամենևին էլ տնտեսական մոտավորտ հրաչքներ չեն խոստանում:

Դրա փոխարեն բոլորովին այլ բնույթի հրաչքներ են կատարվում: Նկատի ունենալով ամենօրյա հացի համար դժվարին պայքարը պիտի թվար, թե երկրում մնացած մարդկանց չպիտի հետաքրքրեին ժողովրդական երգերը, առասպելներն ու գեղարվեստը: Այսօրվա այցելուն ամեն քայլափոխի տեսնում է ճիշտ հակառակը: Եկեղեցու 1700-րդ տարում իր գազաթնակետին է հասել պատմության շարունակականության ամենուրեք իշխող պահանջը: Պարտադիր չէ, որ պատմությունն ընկալվի միայն որպես տառապալից անցյալ: Ազատությունից ու պետական անկախությունից քաղել առավելագույնը («Մենք այլ Հայաստան չունենք»), ահա թե որն է զոհերի պատգամը մարդկանց ըմբռնմամբ: Դժվար, բայց իրագործելի խնդիր: Սիրով,

իսկ վերջերս բավական հաճախ, մարդիկ մեջ են բերում իմաստալից մի քառյակ, որը «Սասունցի Դավիթ» հազարամյա ազգային էպոսի սկզբում մեղադրական խոսքեր է կրկնում երկրագնդի բոլոր խաղաղասեր քաղաքացիների անունից և որ հանդիսանում է կոտորածներն ու սպանդանները փոխընտրելու միակ ծրագիրը. լինի դա Բեռլինում, ուր այս գրքի գործողությունն է տեղի ունենում և որտեղ այն գրվել է, թե Հայաստանում, որը փորձում է փոխըմբռնման ձեռք մեկնել ախարհի ժողովուրդներին, մինչ իր երրորդ հազարամյակի շրջադարձին այն հետադարձ հայացքով նայում է դեպի քրիստոնեական իր 1700 տարիները և միաժամանակ անսասան հույսով հավատում ապագային. «Համերաշխությունը շղթայի օղակն է, կամուրջը տարբեր հավատների միջև»:

Թեև նահանգային դատարանի տնօրեն դ-ր Լեմբերգն ինքը չէր, այլ երգվյալներն էին, որ «Թալեաթ փաշայի դատավարությունում» կայացրին Թեհլերյանի անմեղություն վճիռը, հայ ժողովրդի հոգիններում վերացարկվելով՝ Լեմբերգը հավերժություն մտավ որպես «գերմանացի դատավոր»: Մի ամբողջ ազգի հավաքական վերքերն արտահայտվել են նախ ողբերգություններում, ապա պատմական վեպերում և բազմաթիվ վավերագրություններում: Եվ երբ տանջանքը, տազնապն ու փորձանքները անհանդուրժելի դարձան, նրանք հնչեցին արդարության ասպետների բերանում («Ջարթի'ր, լաո») և ոգեշնչեցին մարտիկներին, ինչպես դա տեղի ունեցավ Սարգարապատի հաղթական ճակատամարտում (1918), Լեոնային Ղարաբաղի ազատագրական կռիվներում (1988-ից սկսած), երբ ծեր ու մանուկ, բոլորը միաբերան փառաբանում էին Սողոմոն Թեհլերյանին՝ որպես իրենց հերոսի: Եվ, ո՞վ գիտի, շատ հնարավոր է, որ բանավոր խոսքին այնքան նվիրված և գրքերին սիրահարված՝ հայկականի նման հնագույն մշակույթի ստեղծագործական անսպառ ուժը մի օր «Սասունցի Դավիթին» ավելացնի մի շարունակություն՝ վիպագրելով ներկա դարաշրջանի ուշագրավ իրադարձությունները:

ՍՏԵՖԱՆ ՀԱՅՄԱՆ

ՄԱՍՆԱԿԻՑ ԱՆՁԵՐԻ ՀԱՄԱՌՈՏ ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆԸ

(Թեհլերյանի, Անտոնյանի և Բալաքյանի կենսագրականները կազմվել են Բեռլինում պարոն Համո Պետրոսյանի բարեհաճ օգնությամբ)

ՍՈՂՈՍՈՆ ԹԵՀԼԵՐՅԱՆ (Սալմոն Թեյլիդյան, Սարո Սելիքյան)

Ծնվել է 1896 թ. ապրիլի 2-ին (ըստ դատական արձանագրության՝ 1897 թ. ապրիլի 2-ին) Երզնկայի գավառի Կամախի գավառակի Ներքին Բագառիճ գյուղում, վաճառականի ընտանիքում: Երբ 1915 թ. ապրիլի վերջին սկսվեց Հայերի կոտորածը, նա գտնվում էր Սալմաստում: Այնտեղ Սեպուհի գլխավորությամբ կազմվել էր կամավորական մի ջոկատ, որին պատկանում էին Հայ մտավոր աշխարհի անվանի ներկայացուցիչներ: Սակայն ջոկատը չուտով կազմալուծվեց: Վերադառնալով Հայրենի Երզնկա գավառը՝ նա իր 85 մոտ ու հեռու ազգականների հետ ենթարկվել է տեղահանության, որը կարգադրված էր ամբողջ Հայ բնակչության նկատմամբ: Բացի նրանից սպանվել են բոլոր ազգականները: Հայրական տունը վերածվել է թուրքերի իջևանատան: Վրեժի զգացումից ու ատելությունից մղված՝ նա տարիներով թափառել է Անդրկովկասի, Հյուսիսային Կովկասի ու Ղրիմի քաղաքներով, որտեղից 1918 թ. գնացել է Ստամբուլ: Այնտեղ է նա սկսել նախապատրաստվել հատուցման ահաբեկչության: Հայաստանի առաջին հանրապետության իշխող կուսակցությունը՝ Հայ հեղափոխական դաշնակցությունը, 1919 թ. Երևանում գումարած ընդհանուր ժողովում կազմել էր Եղեռնի գլխավոր հանցագործների ցուցակը և ուղարկել կուսակցության բոլոր մասնաճյուղերին այն հրահանգով, որ կուսակցության յուրաքանչյուր բջիջ պարտավոր էր այդ անձանց նկատմամբ կիրառել հատուցման ահաբեկչություն, որտեղ էլ նրանց գտնելու լիներ: Թեհլերյանը մեկնել է Փարիզ, ուր իր ապրուստը վաստակել է որպես կոշկակարի աշկերտ: 1920 թ. կանչվել է Ամերիկա, որտեղ մշակվել է Սալի Ալի բեյ ծածկանունով՝ որպես թուրք վաճառական Բեռլինում բնակվող Թալեաթ փաշայի

սպանությունն ծրագրիր: 1920 թ. դեկտեմբերին Թեհլերյանը որպես պարսկահայ ուսանող ժնևով գնացել է Բեռլին, բնակարան վարձել նախ Շառլոթթենբուրգում, ապա Աուգսբուրգեր փողոցում, իսկ 1921 թվականի մարտի 4-ին տեղափոխվել է Հարդենբերգ փողոց, Թալեթ փաշայի բնակարանից հազիվ 25 մ հեռավորության վրա: Մարտի 15-ին կեսօրի կողմ Թեհլերյանը Ֆազան և Հարդենբերգ փողոցների անկյունից ոչ հեռու ատրճանակի մի կրակոցով գետին է տապալել Թալեթին: 1921 թ. հունիս 2-ին և 3-ին տեղի է ունենում դատավարությունը գործ համար C.Z. 22/21 անվան տակ: Երզվյալները, հիմք ունենալով հրապարակային դատաքննությունը, մեկ ժամ տևող խորհրդակցությունից հետո վճռել են, որ ամբաստանյալը «մեղավոր» է: Թեհլերյանը Գերմանիայից հեռացել է որպես ազատ մարդ և կարճ ժամանակով մեկնել Ամերիկա, որտեղ ջերմ ընդունելություն է գտել հայ համայնքի կողմից: Վերադառնալով Ամերիկայից՝ նա բնակություն է հաստատել Սերբիայի Բելգրադ քաղաքում Սարո Մելիքյան անունով, որը պահպանվել է մինչև իր կյանքի վերջը: Ամուսնացել է նույնպես Երզնկայից սերող վաճառականի դուստր Անահիտ Թաթիկյանի հետ, որին հանդիպել էր դեռ Կովկասում եղած ժամանակ: Բելգրադում նրանք սրճարան են բացել: Զավեն ու Շահեն որդիները ծնվել են 1923 և 1927 թթ.: Ընտանիքը ձեռք է բերել որոշակի բարեկեցություն: Երկրորդ աշխարհամարտից հետո Հարավսլավիայի կառավարությունն ապաստփականացրել է Թեհլերյան-Մելիքյանների տունն ու սրճարանը: Ընտանիքը Տրիեստով մեկնել է Կասաբլանկա, որտեղ Թեհլերյանը հայրենակիցների աջակցությամբ աշխատանք է գտնում: Սակայն զույգը մտադիր էր Ամերիկա տեղափոխվել, և նրանք նախ մեկնել են Փարիզ, որտեղ հայ համայնքը նրանց ապրուստի միջոց հայթայթելու նպատակով հանգանակություն է կազմակերպել: Թեհլերյանին տեսնելու համար ժամանել են բազմաթիվ հայեր: Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Վազգեն Առաջինը համբուրել է նրա ձակատն ու ասել հայերին լավ հայտնի հետևյալ նախադասությունը. «Ժողովուրդն ավելի շատ համբուրում է Քո ձեռքը, քան իմ Աջը», և դիմելով ներկաներին, ասել է. «Անհրաժեշտ է մեր հերոսին այնքան պատվել, որ նա ամեն ինչից վեր կանգնի: Մի ազգ, որ չունի հերոսներ, չունի նաև պատմություն»: 1956 թ. Թեհլերյանները ժամանել են Սան Ֆրանցիսկո: Մինչ իր մահը Թեհլերյանն աշխատել է որպես Գևորգ Մարտիկյանի քարտուղար: Նա ընտրվել է վերակառուցված Հայ հեղափոխական դաշնակցության կենտրոնական կոմիտեում, որի քաղաքական աշխատանքներին մինչև իր

մահը՝ 1960 թ. մայիսի 23-ը, ակտիվորեն մասնակցել է: 1960 թ. Մայիսի 27-ին Ֆրեզնոյի «Արարատ» գերեզմանատանը տեղի է ունեցել Թեհլերյանի հուղարկավորությունը, որին մասնակցել են Կալիֆոռնիայում բնակություն հաստատած հայերի մեծագույն մասը: Նրան ամփոփել են Ջորավար Անդրանիկի շիրիմի կողքին: Դազադը ծածկված էր հայկական Եռագույնով, և վրան դրված այն հեռադիտակը, որով Թեհլերյանը Բեռլինի իր բնակարանից հետևել էր Թափին:

ԱԲԴՈՒԼ ՀԱՄԻՎ (Աբդ ալ-Համիդ Երկրորդ)

Ծնվել է 1842 թ. սեպտեմբերի 21-ին Կոստանդնուպոլսում որպես Աբդ ալ-Մեջիդ Առաջինի երկրորդ որդին: 1876 (36) թ. սեպտեմբերի 11-ին եղբորը՝ Մուրադ Հինգերորդին, գահընկեց անելուց հետո դարձել է Օսմանյան կայսրության սուլթան: Երիտթուրքերի ճնշման տակ նա 1876 թ. դեկտեմբերին հուճակել է օսմանյան առաջին սահմանադրությունը (1877 թ. մարտին տեղի է ունեցել խորհրդարանի նիստը): 1878 թ. փետրվարին սահմանադրությունը կասեցվել է, խորհրդարանը՝ արձակվել: Վճռականորեն ճնշվել են ամեն տեսակի քաղաքացիական-լիբերալ ու ազգային ձգտումները: 1894–95 թթ. կազմակերպվել են հայկական կոտորածներ: Երիտթուրքերի հեղափոխություն ճնշման տակ վերականգնվել է 1876 թ. սահմանադրությունը: Թուրքական պահպանողական ուժերի խռովության պարտությունից հետո՝ 1909 թ. ապրիլի 18-ին Համիդը գահընկեց է արվել և աքսորվել: Մահացել է 1918 թ. փետրվարի 10-ին Կոստանդնուպոլսում:

ԱՐԱՄ ԱՆՏՈՆՅԱՆ

Ծնվել է 1875 թ. Կոստանդնուպոլսում: Հաճախել է Սարիկյան կրթական հաստատությունը, որից հետո ֆրանսիական գիմնազիան: Կրթության հիմնական մասը սակայն նա ձեռք է բերել որպես ինքնուս, որպեսզի կարողանա մասնակցել այնպիսի թերթերի խմբագրական աշխատանքներին, ինչպիսիք են «Ծաղիկն» ու «Մասիսը»: 1907–1908 թթ. հրատարակել է «Գրական հանդես» ամսագիրը: 1915 թ. ապրիլին ձերբակալվել և աքսորվել է Դեր Ջոր: Աքսորից ազատվելուց հետո նա Հալեպում շնորհիվ Սալիմ բեյի հետ ունեցած

բարեկամություն և հովանավորություն հավաքել է հայերի տեղահանություն և բնաջնջման վերաբերյալ արժեքավոր վավերագրեր, այդ թվում և գրավոր հղված ցուցումներ, նամակներ, հեռագրեր: Զինադադարից հետո Անտոնյանը վերադարձել է Կոստանդնուպոլիս, այնտեղ 1919 թ. հրատարակել է «Հայրենիքում» իր վերապրածը պատմվածքի ձևով, ինչպես նաև «Բայկանների պատերազմի մանրամասն պատմությունը» աշխատությունը: 1920 թ. նա Փարիզում հրատարակել է «Աքսորի ճանապարհներին» գործը, իսկ 1921 թ. «Մհեր ավազը» գիրքը անգլերեն և ֆրանսերեն լեզուներով: Անտոնյանը հաստատվելով Ֆրանսիայում՝ 1918–1951 թթ. ղեկավարել է Փարիզի Նուպարյան գրադարանը: Նա միաժամանակ «Արևմուտք» պարբերականի խմբագիրն էր: Որպես գրող, օգտագործել է նաև «էդելվայս» և «Մերսեդես» կեղծանունները: Անտոնյանը մահացել է 1952 թ. Փարիզում:

ԱԹԱԹՈՒՐԶ ՍՈՒՏՍԱՆԱ ԶԵՄԱԼ ՓԱՇԱ

Ծնվել է 1881 թ. մարտի 12-ին Սալոնիկում հասարակ ծառայողի և փայտի վաճառականի ընտանիքում: Հինգ տարեկան հասակից հաճախել է Սալոնիկի, ապա Մոնաստիրի գինվորական դպրոցները: 1899–1905 թթ. ուսանել է Կոստանդնուպոլսի ուղղմական ակադեմիայում: Երիտթուրքական շարժմանը մասնակցելու պատճառով ուղարկվել է Սիրիա: 1906 թ. Դամասկոսում հիմնել է «Հայրենիք և ազատություն» գաղտնի կազմակերպությունը և միացել «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեին, որը 1908 թ. հունիսի երիտթուրքական հեղափոխության պատասխանատուն էր: 1911–12 թթ. մասնակցել է թուրք-իտալական, իսկ 1912–13 թթ. Բալկանյան պատերազմներին: 1913–15 թթ. Սոֆիայում ուղղմական խորհրդատու էր, իսկ 1916 թ.՝ գեներալ և փաշա: Առաջին աշխարհամարտի ժամանակ ղեկիղիայի հրամանատար էր, ապա՝ բանակի հրամանատար: Զինադադարից հետո Անատոլիայում տեղակայված 3-րդ բանակում տեսուչ էր: Նա միավորել ու ղեկավարել է թուրքական ազգային շարժումը, որը մերժել էր դաշնակիցների ետպատերազմյան կանոնադրությունը: 1920 թ. Անկարայում ձևավորել է ժամանակավոր կառավարություն: Հակառակ Սևրի պայմանագրի, 1920 թ. աշնանը նա ուղղմական ճնշում է գործադրել Կովկասում կազմավորված Հայաստանի Հանրապետության դեմ: Սկզբնական հակահարվածներից

հետո չահել է Զաքարիայի (1921 թ. օգոստոս) և Դուևու Փինարի (1922 թ. օգոստոս) մոտ հունական գորքերի դեմ մղած վճռական ճակատամարտերը: Դրա շնորհիվ ստեղծված թուրքական նոր սահմանները 1923 թ. Լոզանում դաշնակիցների կողմից ճանաչվել են: 1923 թ. օգոստոսին Քեմալը հիմնել է Ժողովրդական կուսակցությունը (1924 թ.՝ Հանրապետական ժողովրդական կուսակցություն) և դարձել 1923 թ. հոկտեմբերի 29-ին հռչակված Հանրապետություն ատալին նախագահը (1922 թ. նոյեմբերի 1-ին վերացվել էր սուլթանությունը): Գործի են դրվել բարեփոխման լայնածավալ ծրագրեր՝ արդիական ու աշխարհիկ պետության ստեղծման համար (խալիֆայության լուծարք, քաղաքացիական օրենսգրքերի ու լատինական գրի ներմուծում): Վերացվել է նաև սահմանադրության այն պայմանը, որով իսլամը հաստատվել է որպես պետական կրոն: Քեմալական գաղափարախոսությունը (ձևավորվել է 1931 թ.) հենվել է Հանրապետականության, ազգայնականության, ժողովրդավարության, պետական վարչարարության, աշխարհականացման և հեղափոխականության վրա: 1934 թ. ազգային մեծ ժողովը Քեմալին՝ ի ճանաչումն թուրք ազգի համար նրա ակնառու ծառայությունների, շնորհել է Աթաթուրք (թուրքերի հայր) անունը: Մահացել է Ստամբուլում 1938 թ. նոյեմբերի 10-ին:

ԳՐԻԳՈՐԻՍ ԲԱԼԱՔՅԱՆ

Ծնվել է 1879 թ. Թոկատում: Ավարտելով Կարինի (էրզրումի) Սահասարյան վարժարանը՝ Գերմանիայում ստացել է աստվածաբանական կրթություն: 1901 թ. Արմաշի վանքում ձեռնադրվել է քահանա: 1908 թ. ուղեկցել է նորընտիր Մատթեոս Իզմիրյան կաթողիկոսին Կոստանդնուպոլսից դեպի Սուրբ Աթոռ Էջմիածին: Այնուհետև, մինչև Առաջին աշխարհամարտի բռնկումը, Գերմանիայում շարունակելով ուսումնառությունը՝ իրեն նվիրել է հոգևոր գործունեության: 1914 թ. վերադարձել է Կոստանդնուպոլիս, որտեղ 1915 թ. ապրիլին՝ Հայկական ջարդերի նախօրյակին, ձերբակալվել և քշվել է Դեր Զոր: Նա հրաշքով ազատվել է ստույգ մահից: Արամ Անտոնյանը այն 15 անձերից մեկն է, որ փրկվել է Կոստանդնուպոլսի Հայ Համայնքի 600 նշանավոր մարդկանց խմբից: Զինադադարից հետո 1918 թ. Բալաքյանը հրատարակել է իր ապրած Եղեռնի վկայությունները՝ «Հայոց Գողգոթա» վերնագրի ներքո: Առաջին աշխարհամարտից հետո մի

կարճ ժամանակ Մանչեստրում զբաղեցրել է Հայ Հոգևորականի պաշտոնը, սակայն Գուրյանի կողմից լուծարվելուց հետո վերադարձել է էջմիածին: 1925 թ. Բալաքյանը Գևորգ Հինգերորդ կաթողիկոսի ձեռամբ օծվել է եպիսկոպոս և որպես սուրբ Աթոռի նվիրակ ուղարկվել Ֆրանսիա, եվրոպական թեմ ստեղծելու նպատակով: Սկսած 1926 թ. նա նվիրումով ծառայել է Ֆրանսիայի Հարավում բնակություն հաստատած Հայերին, մինչդեռ Փարիզում նրան չի հաջողվել տեական գործունեություն ծավալել՝ Սփյուռքի տարբեր խմբերի քաղաքական երկպառակտություն պատճառով: Եպիսկոպոս Բալաքյանը մահացել է 1934 թ. կաթվածից:

ԷՆՎԵՐ ՓԱՇԱ

Ծնվել է 1881 թ. նոյեմբերի 23-ին Կոստանդնուպոլսում, սուլթան Աբդ ալ-Համիդ Երկրորդի չքախմբի անդամներից մեկի ընտանիքում: Ավարտելով ուսումնական ակադեմիան՝ 1903 թ. դարձել է Մակեդոնիայում տեղակայված 3-րդ բանակի զորամասերից մեկի հեծելազորի հրամանատարը և կապ հաստատել ազգային-բուրժուական «Միություն և առաջադիմություն» գաղտնի կազմակերպության հետ: 1908 թ. Հուլիսի երիտթուրքական հեղափոխության կազմակերպիչներից էր և մասնակիցը 1909 թ. ապրիլին Ստամբուլի վրա կատարած ուսուցիչի, որի հետևանքը եղել է Աբդ ալ-Համիդ Երկրորդի գահընկեցությունը: Բեռլինում ավարտելով ուսումնական կցորդի պաշտոնավարումը (1909–1911), Տրիպոլիտանիայում մասնակցել է Իտալիայի դեմ պատերազմին (1911), իսկ Բալկանյան պատերազմի ժամանակ (1912–13) 1913 թ. Հունիսի 23-ին կատարել հեղաշրջում, որը Քեմալ և Թալեաթ փաշաների ղեկավարած «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցությունը վերջնականապես իշխանություն գլուխ է բերել: Լինելով գլխավոր շտաբի պետ (1913, Հունվար), ուսումնական նախարար (1914, փետրվար) և վիցեգեներալիսիմուս (1915-ի սկզբին), ինչպես նաև ամուսնանալով կառավարող սուլթանի զարմուհու հետ՝ նա դարձել է թուրքական քաղաքականության և ուսումնականության իսկական պարագլուխ: Նա պատասխանատուներից է Կենտրոնական պետությունների կողմից պատերազմի մասնակցելու թուրքական քաղաքականության և 1915–16 թթ. Հայկական կոտորածների համար: Օսմանյան պետության ուսումնական ու քաղաքական փլուզումից հետո, 1918 թ. հոկտեմբերին, փախել է

նախ Գերմանիա: Այնուհետև մի որոշ ժամանակ ապրել է Մոսկվա-
յում, ապա միացել Միջին Ասիայում բասմաչների պայքարին ընդդեմ
Սորհրդային Ռուսաստանի, իրեն հռչակել Թուրքեստանի սուլթան և
1922 թ. ապրիլի 4-ին ընկել մարտերից մեկում:

ԳՈՒՅ ԿՈՒՍՄԲ ԲԱՐՈՆ ՖՈՆ ԴԵՐ (Գույ փաշա)

Ծնվել է 1843 թ. օգոստոսի 12-ին Բիլբենֆելդում: Եղել է պրու-
սական ու թուրքական զենեռալ: Մասնակցել է 1866 և 1870–71 թթ.
պատերազմներին: Աշխատել է գլխավոր շտաբի պատերազմների
պատմությունների, մասնագիտությունը՝ զինվորական գրող:
1883 թ. ծառայել է թուրքական բանակում, վերակառուցել թուր-
քական բանակը, ստացել փաշա տիտղոսը: Վերադարձել է պրուսա-
կան բանակ, սակայն 1909–1911 թթ. կրկին Թուրքիայում էր: 1911 թ.
ստացել է զենեռալ-ֆելդմարշալի կոչում: Առաջին աշխարհամարտի
սկզբին Բելգիայում զենեռալ-նահանգապետ էր: Ապա թուրքական
կառավարության խնդրանքով դարձել է 1-ին, իսկ ավելի ուշ 6-րդ
բանակի հրամանատար: Մահացել է 1916 թ. ապրիլի 19-ին Բադ-
դադում:

ՅՈՒՆԱՆՆԵՍ ԼԵՓՄԻՈՒՄ

Ծնվել է 1858 թ. դեկտեմբերի 15-ին Բեռլինում եգիպտացետ ու
լեզվաբան Կարլ Ռիխարդ Լեփսիուսի ընտանիքում: Ուսանել է աստ-
վածաբանություն, իմաստասիրություն, նաև մաթեմատիկա, գրակա-
նություն և արվեստի պատմություն: 1889 թ. ստացել է փիլիսոփա-
յություն դոկտորի գիտական աստիճան, գործել է որպես ծխական
քահանա: 1895 թ. հիմնադրել է «Գերմանական առաքելությունն
Արևելքում և օգնություն հայերին» կազմակերպությունը: 1896 թ.
հրատարակել է «Հայաստանը և Եվրոպան» հայերի դեմ գործած
ոճրագործությունների վավերագրերի ժողովածուն, որի մեջ պատաս-
խանատվության է կանչել եվրոպական տերություններին: Առաջին
աշխարհամարտի սկզբներին Լեփսիուսը մեկնել է Կոստանդնուպո-
լիս: 1915 թ. օգոստոսի 10-ին հանդիպում է ունեցել էնվեր փաշայի
հետ, որը մերժել է Լեփսիուսի միջամտությունը հայերի գործերին:
1916 թ. լույս է տեսել նրա «Զեկույց Թուրքիայում հայ ժողովրդի

վիճակի մասին» (1919 թ.՝ երկրորդ ընդարձակված Հրատարակու-
թյամբ՝ «Հայ ժողովրդի մահվան երթը» խորագրով) աշխատու-
թյունը: Այս երկրորդ հրատարակությունը լույս է տեսել գրաքննու-
թյան պայմաններում և չի հասել գրավաճառներին: 20.000 օրինակի
մեծ մասը ուղարկվել է «Առաքելություն Արևելքում» կազմակերպու-
թյան անդամներին, ավետարանական քահանայական ծառայու-
թյուններին, Գերմանիայի ռայխսթագի անդամներին, ինչպես նաև
Վյուրթեմբերգի երկրամասային խորհրդարանի առաջին և երկրորդ
պալատների պատգամավորներին: Բեռլինի ոստիկանապետը բռնա-
գրավել է օրինակների մի մասը և արգելել հետագա հրատարակումն
ու տարածումը (մինչև 1980 թ. Գերմանիայում եղել է հինգ հրա-
տարակություն): Լեփսիուսը քաղաքական ճնշման է ենթարկվել
նաև իր սեփական համայնքի կողմից, որից հեռացել է: Նա 1919 թ.
հրատարակել է գերմանական դիվանագիտական գրազրույթունը
հայոց ցեղասպանության մասին «Գերմանիան ու Հայաստանը
1914–1918 թթ., դիվանագիտական փաստաթղթերի ժողովածու»
խորագրով: Գերմանիայի արտգործ նախարարության հանձնարա-
րությամբ 1920 թ. աշխատակցել է «Եվրոպական կառավարություն-
ների մեծ քաղաքականությունը 1871–1914 թթ.» գրքի հրատարա-
կությանը: Մահացել է 1926 թ. դեկտեմբերի 3-ին Մերանում:

ՕԹԹՈՒ ԼԻՄԱՆ ՖՈՆ ՋԱՆԴԵՐՍ

Ծնվել է 1866 թ. փետրվարի 17-ին: Եղել է պրուսական զենեքալ
և թուրքական մարչալ: 1874-ին ծառայության է անցել բանակում,
1913-ից զենեքալ-լեյտենանտ էր: 1913-ից մինչև 1919-ը թուրքիայում
գերմանական ռազմական միսիայի ղեկավարն էր, թուրքական բա-
նակի 1-ին զորամիավորման հրամանատարը:

Լարվածությունը Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև նրա՝ Թուրքիա
ուղարկվելուց հետո (Լիման Փոն Ջանդեբսի ճգնաժամը) պատճառ էր
դարձել, որ նրան նշանակեին 1-ին զորամիավորման հրամանատար
և ղրանով իսկ թուրքական բանակի գլխավոր տեսուչ: Մահացել է
1929 թ. օգոստոսի 22-ին Մյունխենում: Գրել է «Հինգ տարի Թուր-
քիայում» (Բեռլին, 1920) գիրքը:

ՀՈՒԳՈ ԼԻՓՄԱՆ

Ծնվել է 1863 թ., մահացել է 1925 թ.: Եղել է Հոգեբույժ: Դատավարության ժամանակ Բեռլինում բժշկական գաղտնի խորհրդական և պատվավոր պրոֆեսոր:

ԹԵՈԴՈՐ ՆԻՍԱՅԵՐ

Ծնվել է 1857 թ. փետրվարի 5-ին Բոլլում (Վյուրթենբերգ): 1894 թվականին Քլիլ Համալսարանում միջազգային իրավունքի պրոֆեսոր էր, 1917 թ. միջազգային իրավունքի գերմանական ընկերության նախագահ:

ՄԵՀՄԵԴ ԹԱԼԵԱԹ ՓԱՇԱ

Ծնվել է 1874 թ. սեպտեմբերին Կարիկալայում (էդիրնե նահանգ), շարքային պաշտոնյայի ընտանիքում: Սալոնիկում դպրոցն ավարտելուց հետո մտել է ծառայության և 1895 թ. ստանձնել Սալոնիկի փոստային ու հեռագրական գործակալության պետի պաշտոնը: Միացել է երիտթուրքական շարժմանը, որի համար 1892 թ. ձերբակալվել է: 1906 թ. Հուլիսի 22-ից մեկն է «Օսմանյան ազատության ընկերության» (հետագայում՝ «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցություն) հիմնադիր յոթ անդամներից, ինչպես նաև վերջինիս եռամսհամ «Գերագույն կոմիտեի» անդամներից մեկը: Կարևոր մասնակցություն ունի երիտթուրքական հեղափոխության նախապատրաստական աշխատանքներին, որի համար 1908 թ. արձակվել է պաշտոնից: Հեղափոխությունից հետո ընտրվել է օսմանյան խորհրդարանի պատգամավոր, 1909 թ. մայիսից մինչև 1911 թ. Հունվարը՝ ներքին գործոց նախարար, 1911 թ. Հոկտեմբերից մինչև 1912 թ. Հուլիսը՝ կապի նախարար և 1912-ից՝ «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության գլխավոր քարտուղար: Էնվեր փաշայի հետ 1913 թ. Հունվարի 23-ին կատարել է երիտթուրքական պետական

Հեղաշրջում: Որպես ներքին գործոց նախարար (1913 թ. հունվարից մինչև 1917 թ. փետրվար) և Մեծ վեզիր (1917 թ. փետրվարից մինչև 1918 թ. հոկտեմբեր), նա է գլխավոր պատասխանատուն Հայերի տեղահանության համար և վարում էր, չնայած Անտանտի նկատմամբ ունեցած սկզբնական համակրանքին, Կենտրոնական պետությունների հետ դաշինքի քաղաքականություն: 1918 թ. հոկտեմբերին փախել է Գերմանիա: 1921 թ. մարտի 15-ին Բեռլինում սպանվել է հայ ուսանող Սողոմոն Թեհերյանի կողմից:

**ԳՅՈՒՆԹԵՐ ՖՈՒՔՍ
ՀԱՆՍ-ՈՒԼՐԻԽ ԼՅՈՒԴԵՄԱՆ**

ՄԱՐԴԱՍՊԱՆԻ ՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐ ՈՒ ԵՐԿԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

**Հրատ. խմբագիր՝ Հ. Բ. Պետրոսյան
Տեխ. խմբագիր՝ Վ. Զ. Բղոյան
Կազմի ձևավորումը՝ Գ. Վ. Մարիկյան**

**Համակարգչային շարվածքը և
ձևավորումը՝ Թ. Վ. Վարդանյանի**

**Ստորագրված է տպագրություն 24.07.08 թ.: Չափսը՝ 60x84 1/16:
Թուղթը՝ օֆսեթ: Հրատ. 5,8 մամուլ, տպագր. 7,25 մամուլ=6,74
պայմ. մամուլի: Տպաքանակ՝ 300: Պատվեր՝ 55:**

ԵՊՀ Հրատարակչություն, Երևան, Այ. Մանուկյան 1

ԵՊՀ տպագրատուն, Երևան, Աբովյան 52

2-55

3-55

4-55

5-55

6-55

7-55

8-55

9-55